

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
ZDRAVOTNĚ SOCIÁLNÍ FAKULTA

Využití technik arteterapie u osob s mentálním postižením
Diplomová práce

Vedoucí práce:

Mgr. Marie Růžičková

Autor:

Bc. Veronika Dvořáková

2009

ABSTRAKT

Využití technik arteterapie u osob s mentálním postižením

Arteterapie s osobami mentálně postiženými je velice rozsáhlá a rozličná, tak jako jsou rozmanité i formy mentální retardace. Jedním z cílů práce bylo zjistit, které arteterapeutické postupy a výtvarné techniky lze využít při práci s klienty s mentálním postižením. Druhým cílem bylo zjistit, zda arteterapie pozitivně napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, dále jestli napomáhá k příznivému působení na koncentraci, zručnost a paměť, podporuje-li tvořivost a socializaci mentálně postižených. Třetím cílem bylo zjistit, jak budou osoby s mentálním postižením reagovat, dostanou-li příležitost k tvůrčí činnosti. Pro zpracování dané problematiky byl zvolen kvalitativní výzkum. Použity byly tyto metody: zúčastněné pozorování, nestandardizovaný rozhovor, obsahová analýza dat zdravotnických a psychologických dokumentů a analýza osobních dokumentů. Cílový soubor tvořilo 7 jedinců denního centra Barevný svět.

Na základě poznatků jsem vytvořila hypotézy: H1: Osoby s mentálním postižením potřebují dostatečné množství času na osvojení dané techniky, za pomoci které by se mohly lépe vyjádřit. H2: Arteterapie napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, působí příznivě na koncentraci, zručnost, pozitivní myšlení a v neposlední řadě podporuje tvořivost a socializaci osob s mentálním postižením. H3: Osoby s mentálním postižením reagují na možnost tvůrčí činnosti pozitivně, pracují s upřímným zaujetím a vyjadřují velkou radost z dosažených výsledků.

Výzkumem bylo prokázáno, že klienti pro malbu a kresbu potřebují ponechat dostatečné množství času na osvojení dané techniky, aby se pomocí ní mohli lépe vyjádřit. Avšak je nutné říci, že neexistuje konkrétní technika nebo postup, který by šlo využít s osobami s mentálním postižením. Výsledky výzkumu také potvrdily, že arteterapie napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, působí příznivě na koncentraci, zručnost, pozitivní myšlení a v neposlední řadě podporuje tvořivost a socializaci osob s mentálním postižením. Reagují na možnost tvůrčí činnosti pozitivně, pracují s upřímným zaujetím a vyjadřují velkou radost z dosažených výsledků.

ABSTRACT

Application of artetherapy with mentally handicapped persons

Artetherapy with mentally handicapped persons is very extensive and diverse, just like various forms of mental retardation.

The first objective of the present thesis was to ascertain which artetherapeutic procedures and art techniques can be applied when working with mentally handicapped clients. The second objective was to ascertain whether artetherapy helps to develop the overall personality in a positive way, whether it propitiously affects concentration, skilfulness and memory, or whether it supports creativity and socialization of the mentally handicapped. The third objective was to ascertain how mentally handicapped persons would react if they were given the opportunity to work creatively. To research the problems described, the author chose the quantitative technique. Methods applied were: observation, non-standard interview, content analysis of the data from medical and psychological documents and analysis of personal documents. The target group was 7 persons living in the "Barevný svět" Daily Centre.

Having made use of previous knowledge, I made three hypotheses. H1: "Mentally handicapped persons need a sufficient amount of time to acquire the technique that would help them express themselves more easily." H2: "Artetherapy helps to develop the overall personality in a positive way, it propitiously affects concentration, skilfulness and positive thinking and last but not least, it supports creativity and socialization of the mentally handicapped." H3: "Mentally handicapped persons positively react to the opportunity to work creatively, they are sincerely interested in this work, and they show great excitement about the results that they have achieved."

The research has proved that the clients need to be given a lot of time to acquire painting and drawing techniques in order to express themselves in a better way. However, we must say that there is no single particular technique or procedure that we would be able to apply with each and every mentally handicapped person. The research results have confirmed that artetherapy helps to develop the overall personality, it

propitiously affects concentration, skilfulness and positive thinking and last but not least, it supports creativity and socialization of the mentally handicapped.

React to the opportunity to work creatively, they are sincerely interested in their work, and they show great excitement about the results that they have achieved.

ABSTRAKT

Využití technik arteterapie u osob s mentálním postižením

Arteterapie s osobami mentálně postiženými je velice rozsáhlá a rozličná, tak jako jsou rozmanité i formy mentální retardace. Jedním z cílů práce bylo zjistit, které arteterapeutické postupy a výtvarné techniky lze využít při práci s klienty s mentálním postižením. Druhým cílem bylo zjistit, zda arteterapie pozitivně napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, dále jestli napomáhá k příznivému působení na koncentraci, zručnost a paměť, podporuje-li tvořivost a socializaci mentálně postižených. Třetím cílem bylo zjistit, jak budou osoby s mentálním postižením reagovat, dostanou-li příležitost k tvůrčí činnosti. Pro zpracování dané problematiky byl zvolen kvalitativní výzkum. Použity byly tyto metody: zúčastněné pozorování, nestandardizovaný rozhovor, obsahová analýza dat zdravotnických a psychologických dokumentů a analýza osobních dokumentů. Cílový soubor tvořilo 7 jedinců denního centra Barevný svět.

Na základě poznatků jsem vytvořila hypotézy: H1: Osoby s mentálním postižením potřebují dostatečné množství času na osvojení dané techniky, za pomoci které by se mohly lépe vyjádřit. H2: Arteterapie napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, působí příznivě na koncentraci, zručnost, pozitivní myšlení a v neposlední řadě podporuje tvořivost a socializaci osob s mentálním postižením. H3: Osoby s mentálním postižením reagují na možnost tvůrčí činnosti pozitivně, pracují s upřímným zaujetím a vyjadřují velkou radost z dosažených výsledků.

Výzkumem bylo prokázáno, že klienti pro malbu a kresbu potřebují ponechat dostatečné množství času na osvojení dané techniky, aby se pomocí ní mohli lépe vyjádřit. Avšak je nutné říci, že neexistuje konkrétní technika nebo postup, který by šlo využít s osobami s mentálním postižením. Výsledky výzkumu také potvrdily, že arteterapie napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, působí příznivě na koncentraci, zručnost, pozitivní myšlení a v neposlední řadě podporuje tvořivost a socializaci osob s mentálním postižením. Reagují na možnost tvůrčí činnosti pozitivně, pracují s upřímným zaujetím a vyjadřují velkou radost z dosažených výsledků.

Prohlášení:

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem na téma Využití technik arteterapie u osob s mentálním postižením vypracovala samostatně, pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě Zdravotně sociální fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

V Českých Budějovicích dne 25. 5. 2009

Bc. Veronika Dvořáková

Poděkování:

Děkuji vedoucí mé práce Mgr. Marii Růžičkové za obětavou pomoc a podporu při zpracování diplomové práce.

OBSAH

1. SOUČASNÝ STAV	11
1.1. Vývoj lidské psychiky	11
1.2. Charakteristika mentální retardace	15
1.2.1. Etiologie mentální retardace	16
1.2.2. Klasifikace mentální retardace.....	18
1.2.3. Vývoj a osobnost jedince s mentální retardací.....	20
1.3. Vývoj dětské kresby	22
1.3.1. Období čáranic (věk 2 - 3 roky)	22
1.3.2. Preschematické období (věk 3 – 6 let)	23
1.3.3. Schématické období (věk 6 – 9 let).....	24
1.3.4. Kresebný realismus (věk 8 – 12 let).....	24
1.3.5. Pseudonaturalistické období (věk pubescence, 11 – 15 let)	24
1.3.6. Adolescentní výtvarná tvorba (věk 14 – 17 let).....	25
1.4. Vymezení pojmu arteterapie.....	26
1.4.1. Arteterapie a její historie	27
1.4.2. Arteterapie v současnosti.....	29
1.4.3. Arteterapie a její funkce.....	29
1.4.4. Arteterapie a její druhy	29
1.4.5. Techniky arteterapie a jejich využití	31
1.4.6. Význam barev v arteterapii.....	37
1.4.7. Osobnost arteterapeuta	40
1.5. Artefiletika.....	41
1.6. Arteterapie u osob s mentálním postižením	42
1.6.1. Technik arteterapie u osob s mentálním postižením	43
1.6.2. Denní centrum Barevný svět.....	44

2. CÍL PRÁCE	47
3. METODIKA.....	48
3.1. Použité metody a techniky sběru dat.....	48
3.2. Charakteristika cílové skupiny	49
4. VÝSLEDKY	50
4.1.1. Struktura arteterapeutického setkání	50
4.1.2. Použité techniky arteterapie u klientů s mentálním postižením.....	51
4.1.3. Zhodnocení skupinové kresby	51
4.2. Kasuistiky	54
4.2.1. Kasuistika 1.....	54
4.2.2. Kasuistika 2.....	65
4.2.3. Kasuistika 3.....	72
4.2.4. Kasuistika 4.....	81
4.2.5. Kasuistika 5.....	89
4.2.6. Kasuistika 6.....	97
4.2.7. Kasuistika 7.....	104
5. DISKUSE.....	112
5.1. Diskuze o celkovém kontextu výzkumu práce.....	113
5.2. Shrnutí výtvarné tvorby sledovaných klientů	115
6. ZÁVĚR.....	119
7. KLÍČOVÁ SLOVA.....	120
8. SEZNAM ZDROJŮ	121
9. PŘÍLOHY.....	126

ÚVOD

Výtvarné myšlení a prožívání patří mezi nejvýznamnější oblasti lidské kreativity. Každý jedinec tvoří a vnímá především sám sebe: projektuje své sny, své představy, vnější doteky s objektivní realitou do vizuální podoby se silným expresivním akcentem. Kreativita člověka je podstatou jeho bytí.

Osoby s mentálním postižením někdy nazývané „věčnými dětmi“ nechápu události ve svém životě a ve světě rozumem, ale jsou schopni chápat svět okolo sebe „srdcem“ - emocemi. Výtvarné aktivity, které rozvíjejí tvořivost, budují v jedincích s mentální retardací schopnost být kreativní i v jiných oblastech života. Především modelování z hlíny, které probíhá prostřednictvím hmatu, je vhodnou technikou uvědomění si vlastního těla, což je důležité při tvorbě adekvátního sebevědomí a sebehodnocení. Za velmi důležitý moment se při integraci jedinců s mentálním postižením považuje zavedení terapie do jejich života. Je to proces, při kterém se pomocí výtvarných technik působí na vědomí člověka.

Hlavním cílem arteterapie je u této skupiny klientů reedukace, resocializace, integrace osobnosti, rozvoj kreativity, nácvik empatie, odblokování komunikace, nácvik sebereflexe, sebeovládání a vůle, kompenzace intelektových deficitů této populace, poznávacích funkcí, schopnosti zevšeobecňování a chápání jevů v souvislostech.

Při volbě tématu jsem využila praktických zkušeností z kurzu arteterapie, který jsem absolvovala v prvním ročníku navazujícího magisterského studia na naší fakultě. Dále také z návštěv stacionáře v rámci dobrovolnické činnosti, kdy jsem měla možnost zhlédnout některé techniky arteterapie. Nabízela se mi tedy otázka, jaké arteterapeutické postupy a techniky lze využít při práci s klienty s mentálním postižením. Zda arteterapie pozitivně napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, dále příznivému působení na koncentraci a jak budou osoby s mentálním postižením reagovat, pokud dostanou příležitost k tvůrčí činnosti. V této práci jsme se zaměřila na osoby s mentálním postižením starší patnácti let s různým stupněm mentální retardace navštěvující denní centrum Barevný svět v Třebíči.

1. SOUČASNÝ STAV

1.1. Vývoj lidské psychiky

Lidský život tvoří někdy „kapitoly“ jasně oddělené událostmi, které rozhodujícím způsobem ovlivní jeho běh. Důležitá je teorie podle Erika Eriksona, který s použitím myšlenek S. Freuda určil v lidském životě osm etap. V každé z nich člověk plní jeden základní úkol, určený jeho dosavadním tělesným, rozumovým a citovým vývojem a také společností, která od nás v každém věku něco očekává a zároveň nám něco umožňuje. (41)

Psychický vývoj plodu

Životní běh člověka nezačíná až jeho narozením, porod je, sice jedním velmi významným časovým bodem v průběhu vývoje, ale základy psychického vývoje člověka musíme hledat již už v období intrauteriního života plodu. Psychický vývoj v mateřském těle je předehrou toho, co přijde později. Plod se do dvou měsíců nazývá zárodek a je brzy aktivní. V třech týdnech už tepe srdce a nepatrný hrbolek, ze kterého se později vyvine ruka, která reaguje na dotyk jemného hrotu. Z této reakce se pak vyvine úchopový reflex. Devíti týdenní plod už má vyvinutý sací reflex. Ke konci těhotenství pije plod určité množství plodové vody. (23)

Duševní život ve vlastním smyslu, jak ho známe ze své introspekce, je před narozením nepravděpodobný. Existují vzpomínky na toto období, podle kterých se plod ve stavu blaženého klidu vznáší v plodové vodě, a také vzpomínky, podle kterých prožívá úzkost v důsledku matčina strachu nebo i nepřátelství. Tyto vzpomínky je důležité nepodceňovat. Zkouškou toho, jak proběhl celý prenatální vývoj, je porod nejtěžší, nejdramatičtější krok v lidském životě. (41)

Novorozenecké období

Přechod dítěte z chráněného intrauteriního života do světa plného nových podnětů znamená nesporně značnou zátěž pro organismus. Je tomu tak i po stránce psychické, i když jsme viděli, že ani před narozením nežije dítě v blažené nirváně, a že je už tehdy pro další život postupně připraveno. (22)

Všechny hlavní znaky, které charakterizovaly psychický vývoj už v prenatálním období, se uplatňují na vyšší úrovni hned po narození. Roste schopnost novorozence aktivně ovládat prostředí a zapojit se do sociální interakce. (41)

Motorický vývoj - po motorické stránce je novorozenec ve srovnání s mláďaty jiných druhů značně nehotový. Je výslovně nezralý a je odkázán na péči okolních osob. V bdělém stavu zaujímá většinou asymetrické postavení končetin. Spontánní pohyby novorozence jsou živé a omezené. Ve vzpřímené poloze neudrží hlavičku, která potácivě přepadá. Pěsti novorozence jsou většinou zaťaté a nejsou ještě připraveny na úchop. (41)

Sociální vývoj - naděje a očekávání rodičů během těhotenství spolu se zážitky kolem porodu se podílejí na vytváření emoční vazby mezi matkou (otcem) a dítětem. Novorozenec disponuje složitou výbavou reakcí, které podporují vytváření vazby s nejbližším okolím. Již v prvních minutách života dítě navazuje oční kontakt s matkou, což znamená významný emoční podnět pro matku. Více než polovina úkonů péče o dítě je iniciována dítětem prostřednictvím pohybů, neklidu a pláče. Významným sociální podnětem v interakci mezi dítětem a okolím je úsměv. V průběhu 3 až 5 týdnů se u dítěte objevuje pravý sociální úsměv. (22)

Kojenecký věk – první rok života

Senzoricko-motorický vývoj - vývoj motoriky (pohyblivosti) je snadno pozorovatelný. Probíhá od hlavy, přesně řečeno od úst a očí, přes ruce a trup k nohám. Můžeme sledovat, kdy dítě udrží hlavičku, pase koníčky, posadí se, leze, kdy se postaví a udělá první krok. Senzorický vývoj probíhá současně s motorickým. Dítě se učí užívat své smyslové orgány, rozeznávat předměty, zvuky i pachy a orientovat se v prostoru. To vše mu umožňuje rozvíjet senzoricko-motorickou inteligenci. Dítě se postupně naučí užívat své tělo. (41)

Sociální vývoj – velmi brzy se ukáže, že kojeneček je svými instinkty vybaven k tomu, aby navazoval vztahy s druhými lidmi. Nejlépe je mu v mateřské náručí. Brzy vyvolává něhu svým úsměvem. Vývoj řeči začíná broukáním a žvatláním. Koncem roku

řekne aktivně první slovo, které samo chápe jako označení určitého objektu, např. máma. (23)

Batolecí věk – od prvních do třetích narozenin

Motorika a intelekt – batole se rychle rozvíjí pohybově a působí mu to obrovskou radost. Má rád hry s materiálem (písek, voda apod.), také hry, kterými napodobuje dospělé. Rozumový vývoj batolete přechází podobně jako hra od stadia senzorio-motorického, kdy materiálem našeho myšlení je to, co vidíme a hmatáme, k myšlení symbolickému, což je myšlení pomocí představ a dokonce i pojmů. Vývoj řeči se prudce rozbíhá. (41) Dítě se odrazí od obrazných slov a pak pochopí, že slova jsou domluvené symboly, a pochyťí zhruba dvě nová slova za den. Ve dvou letech již skloňuje a časuje, sestaví větu z krátkých slov a dokonce umí říct říkanku. Vlastní „já“ se stává důležitým předmětem. (24)

Socializace – dítě v batolecím období zůstává stále silně závislé na matce či na jiných členech rodiny. I krátkodobé odloučení od rodiny vyvolá často prudké separační reakce, podobně jako ke konci prvního roku. Dítě si začíná postupně hrát nejen samo, ale i s ostatními dětmi. Jeho zvýšená pohyblivost vede zároveň k tomu, že může mnoho věcí zničit a ublížit jak sobě, tak i jiným dětem. Batolecí vzor je velkým problémem batolecí socializace. Objevuje se samoúčelný vzdor kvůli vzdor. (22)

Předškolní věk – od třetích narozenin po nástup do školy

Vývoj inteligence a tvořivost - schopnost zacházet se symboly se v předškolním věku značně zdokonaluje. Předškolák chápe princip počítání, naučí se aktivně chápat význam slov, ve hře projevuje svoji fantazii, perfektně kreslí a miluje pohádky. Symbolem je tématická kresba. (49)

Socializace – předškoláci si už dokážou zajímavě a složitě hrát - a to i bez pomoci dospělých. V životě předškoláka se někdy objevuje agresivita. (41)

Mladší školní věk (do 11 let)

Vývoj rozumových schopností - čeho bylo dosaženo dříve, se nyní rozšiřuje a zdokonaluje. Dítě se v tomto věku projevuje jako střízlivý realista, který se zajímá o fakta a o to, jak fungují věci, jež poznává.

Socializace – dítě se musí přizpůsobit školní situaci, která vyžaduje cílevědomé plnění úkolů, kdy je za svůj výkon ohodnoceno. Postupně navazuje vztahy v poměrně velkém kolektivu, kde se učí solidaritě a kázni. **(41)**

Dospívání (mezi 11. a 20 - 22. rokem)

Počátek dospělosti není v naší společnosti jednoznačně vymezen nějakým specifickým mezníkem či rituálem, který by tuto změnu nějak potvrdil. Dospívání se často dělí na dvě období: pubescenci a adolescenci. Pubescence je pojmenována podle ochlupení, jež se v tomto období objevuje na ohanbí, adolescence (15 až 20 - 22 let). **(49)**

Rozumový vývoj – v tomto období dospívání jde o inteligence k formální logice. Myslet formálně znamená myslet abstraktně.

Mladá dospělost (mezi 20 – 30. rokem)

Tělesné změny mají v této době jen malý význam na lidskou psychiku. Biologicky podmíněné faktory působí na další rozvoj osobnosti mnohem méně než sociokulturní podněty. V tomto období je před člověkem řada úkolů. Především je třeba svoji existenci, tj. uplatnit se v povolání. **(49)** Dalším velkým úkolem mladé dospělosti je uspořádat si své mezilidské vztahy. To je obvykle spojeno s manželstvím. **(45)**

Hlavním vývojovým úkolem je nalezení a vybudování intimity. Intimita mladého dospělého má být na vyšším stupni než je milostný život dospívajícího. Dospívající totiž hledá svou identitu a milostný vztah mu obvykle slouží k tomu, aby našel sám sebe, než aby poznal, jaký jeho partner doopravdy je. **(50)**

Střední dospělost (od 30 do 60 let)

Střední věk není jasně vymezenou životní fází, nejsou zde jasné mezníky, které by jej oddělovaly od předcházejícího a následujícího období. Hlavním úkolem střední dospělosti je dosažení a udržení uspokojivé profesní pozice a stabilizace rodiny. Střední věk je nejen vrcholem zralosti, ale i obdobím nárůstu zodpovědnosti a připravenosti ji akceptovat. **(19)** Největším nebezpečím této etapy je nedostatek odvahy nebo ochoty dávat druhým, což vlastně znamená rozdávat sám sebe. **(49)**

Pozdní dospělost – stáří (nad 60 let)

Stáří je vývojová etapa, jež s sebou nese řadu úkolů a možností. Je třeba, aby starý člověk poznal, kdy má předat mladším svou funkci v zaměstnání, správu rodinného majetku a postupně i svou práci. **(27)** Aby se věnoval hlavně tomu, co ho těší a na co dosud neměl čas. Odstup od životního shonu a velká zkušenost dodávají někdy starým lidem moudrou laskavost, trpělivost naslouchat mladým a schopnost být jim citovou oporou. **(41)**

1.2. Charakteristika mentální retardace

Mentální retardací (MR) označujeme jako souhrnný a zároveň nejčastější defekt rozumových schopností. Pojem mentální retardace vychází z latinského slova „mens“ (mysl, duše) a „retardare“ (opozdit, zpomalit), doslovný překlad by tedy zněl „opoždění“ (zpomalení) myslí“. **(44)**

Mentální retardace je ve skutečnosti podstatně složitější syndromatické postižení, které postihuje nejenom psychické (mentální) schopnosti, ale i celou lidskou osobnost ve všech jejích složkách. Má tedy rozhodující vliv nejenom na vývoj a úroveň rozumových schopností, ale týká se rovněž emocí, úrovně sociálních vztahů, komunikačních schopností, možností společenského a pracovního uplatnění. **(37)** V současnosti je stále více rozšířená a nejuvýstižněji definována mentální retardace podle Černé. Mentální retardace je pojem vztahující se k podprůměrnému obecně

intelektuálnímu fungování osoby, které se stává zřejmým v průběhu vývoje a je spojeno s poruchami adaptačního chování. **(44)**

Osoby s mentálním postižením mají početní převahu nejen nad ostatními klienty psychopedické péče, ale mentální retardace je co do prevalence nejfrekventovanější poruchou, na níž je zaměřena speciálně pedagogická péče, což se projevuje v bohatosti nabídky psychopedických institucí – škol, speciálně pedagogických center apod. **(52)**

Všeobecně se udávají cca 3 - 4% mentálně postižených osob v populaci. V naší republice tedy žije přibližně 300 tisíc osob s mentálním postižením a tvoří jednu z nejpočetnějších skupin mezi všemi lidmi s různými typy postižení. Mentální retardace je desetkrát běžnější než mozková obrna a postihuje dvacetpětkrát více lidí než slepota. Vliv mentální retardace se mezi lidmi velmi liší, stejně jako se liší rozpětí schopností mezi lidmi, kteří mentálně retardovaní nejsou. **(53)**

Mimořádný význam má pro lidi s mentálním postižením podpora v rozvoji dovedností. **(34)** Pokud je dostupná raná péče, vyhovující vzdělání, příprava na zaměstnání a další podpůrné služby v dospělosti, může mnoho lidí s mentální retardací vést nezávislý život v běžné společnosti. **(54)**

1.2.1. Etiologie mentální retardace

Příčiny vzniku mentálního postižení jsou velice různorodé, vždy jde však o závažné organické nebo funkční poškození mozku. **(21)** Starší literatura pojmenovává opoždění mentálního vývoje způsobené výchovnými a sociálními vlivy termínem pseudooligofrenie. Na rozdíl od organicky podmíněného postižení je v tomto případě možné adekvátním a intenzivním pedagogickým působením na jedince relativně rychle a výrazně zvýšit jeho mentální úroveň. **(49)**

Mentální postižení může být způsobeno jak příčinami endogenními (vnitřními), tak i příčinami exogenními (vnějšími). **(16)** Vnitřní příčiny jsou již zakódovány v systému pohlavních buněk, jejichž spojením vzniká nový jedinec, jsou to příčiny genetické. Vnější činitele, kteří mohou způsobit mentální retardaci, působí od početí,

v průběhu celé gravidity, porodu, poporodního období i v raném dětství. Tito činitelé mohou být bezprostřední příčinou poškození mozku plodu nebo dítěte. Exogenní faktory se člení podle období působení na prenatální (působící od početí do narození), perinatální (působící těsně před, během a těsně po porodu) a postnatální (působící po narození). (47)

V literatuře je velmi často uváděna klasifikace etiologických faktorů podle Penrose . (44)

Příčiny endogenní (genetické, dědičné)

- dávné - způsobené spontánní mutací v zárodečných buňkách,
- čerstvé – spontánní mutace. (47)

Příčiny exogenní (vzniklé vlivem prostředí)

- v raném těhotenství – poškození oplozeného vajíčka,
- v pozdním těhotenství – intrauterinní infekce, špatná výživa, apod
- intranatální – abnormální porod,
- postnatální – nemoci nebo úrazy v dětství, nepříznivý vliv výchovy. (48)

Švarcová uvádí jako nejčastější příčiny mentální retardace:

Následky infekcí a intoxikací:

- prenatální infekce (např. zarděnková embryopatie),
- postnatální infekce (např. zánět mozku),
- intoxikace (např. toxémie matky),
- kongenitální toxoplazmóza.

Následky úrazů nebo fyzikálních jevů:

- mechanické poškození mozku při porodu (např. novorozenecké hypoxie),
- postnatální poškození mozku nebo hypoxie. **(47)**

Poruchy výměny látek, růstu, výživy

- hypotyreóza – kretenismus,
- fenylketonurie,
- mozková lipoidóza.

Anomálie chromozomů

- Downův syndrom,

Jiné a nespecifické etiologie. **(44)**

1.2.2. Klasifikace mentální retardace

V současné době se používá členění podle desáté decenální revize Světové zdravotnické organizace (WHO) z roku 1992 s platností od 1.1.1993. Mentální retardace patří do oboru, proto má jako první označení písmeno F. Oddíl F70 – F90 je pak věnován mentální retardaci a je považován za základní kód. Hlavním hlediskem, které se zde používá, je opět stanovení inteligenčního kvocientu. **(47)**

Podle této klasifikace se mentální retardace dělí:

- lehká mentální retardace (F70), IQ 50 – 69
- středně těžká mentální retardace (F71), IQ 35 – 49
- těžká mentální retardace (F72), IQ 20 – 34
- hluboká mentální retardace (F3), IQ 20 a méně
- jiná mentální retardace (F78)
- nespecifikovaná mentální retardace (F79)

Lehká mentální retardace (F70), IQ 50 – 69

Projevuje se obtížemi s učením, většina těchto osob je v dospělosti schopna pracovat, navázat a udržovat dobré sociální vztahy a být prospěšnými členy společnosti. Zahrnuje slabomyslnost a lehkou mentální subnormalitu. U dospělých odpovídá mentálnímu věku 9 - 12 let. (28)

Středně těžká mentální retardace (F71), IQ 35 – 49

Projevuje se značně opožděným vývojem v dětství. Většina těchto osob je schopna dosáhnout určitého stupně nezávislosti a samostatnosti v sebeobsluze, získat adekvátní komunikační dovednosti a přiměřené vzdělání. Dospělí budou potřebovat různý stupeň podpory k práci a k činnostem ve společnosti. Odpovídá mentálnímu věku 6 - 9 let. (29)

Těžká mentální retardace (F72), IQ 20 – 34

Projevuje se potřebou soustavné pomoci a podpory. U dospělých odpovídá mentálnímu věku 3 – 6 let. Zahrnuje těžkou mentální subnormalitu. (36)

Hluboká mentální retardace (F73), IQ 20 a méně

Stav způsobuje nesamostatnost a potřebou pomoci při pohybu, komunikaci a hygienické péči apod. Odpovídá u dospělých mentálnímu věku pod tři roky. Zahrnuje hlubokou mentální subnormalitu. (54)

Jiná mentální retardace (F78)

Tato kategorie by měla být použita pouze tehdy, když stanovení stupně intelektové retardace pomocí obvyklých metod je nemožné a nemožné, a to pro přidružené senzorycké nebo somatické poškození, např. u nevidomých, neslyšících, u jedinců s těžkými poruchami chování, či u osob těžce mentálně postižených. (34)

Nespecifická mentální retardace (F79)

Tato kategorie se využívá u případů kdy je prokázána mentální retardace, ale není dostatek informací, aby bylo možno zařadit klienta do jedné z výše uvedených kategorií. (47)

1.2.3. Vývoj a osobnost jedince s mentální retardací

U mentální retardace nejde jen o prosté časové opoždění duševního vývoje, ale o strukturální změny. (17) Postižené dítě nelze automaticky přirovnávat k mladšímu „normálnímu“ dítěti, neboť to není jenom otázka kvantitativní, ale dochází i ke změnám kvalitativním. (37)

Na osobnost mentálně retardovaného je nezbytné se podívat z hlediska psychických funkcí nezbytných pro kognitivní proces. (31) Pro přehlednost se tento proces dá rozdělit na poznání bezprostřední (smyslové) a zprostředkované (myšlení a řeč). (53)

Smyslová percepce

Pamětní fixování a aktivování pamětních stop je obsahem první signální soustavy, zabezpečuje ho soustava analyzátorů. Obsahem bezprostředního vnímání (poznání) jsou počitky (odráží podnět jako celek) či představy (kategorie paměti). U zdravého dítěte bývá proces utváření zkušeností rychlý, u dětí s mentální retardací je proces pomalý a probíhá s určitými odchylkami. (53)

Myšlení

Myšlení je vyšší forma odrazu okolní skutečnosti. Myšlení je zobecněné a slovem zprostředkované poznávání skutečností. U mentální retardace se poukazuje na to, že jejím prvním znakem je porušení poznávací činnosti. Myšlení u osob s mentální retardací se utváří v podmínkách neplnohodnotného smyslového poznávání, nedostatečného rozvoje řeči a omezené praktické činnosti. Základním nedostatkem myšlení u těchto osob je slabá schopnost zobecňování, špatně si osvojují pravidla a obecné pojmy. Neschopnost zobecňování je následek poškození mozku. (48)

Řeč

Z podstaty mentální retardace samozřejmě plyne defekt obsahu sdělení, tj. nedostatečná schopnost rozumění, rozhodování, hodnocení a programování řeči v integrátoru fatických funkcí. **(26)** U osob s mentální retardací se sluchové rozlišování i vyslovování slov a vět vytváří později než u osob zdravých. Nedostatečný rozvoj řeči je podmíněn pomalu se utvářejícími a nepevnými diferenciačními podmíněnými spoji v oblasti sluchového analyzátoru. Nedostatky fonemického sluchu se prohlubují zpomaleným tempem vývoje artikulace. Aktivní slovní zásoba je velice chudá, málo se používají přídavná jména, slovesa a spojky. Mluvnická stavba řeči je velmi nedokonalá. **(47)**

Paměť

Paměť je základním kamenem psychického vývoje dítěte. Díky ní si dítě uchovává a zobecňuje minulou zkušenost, získává vědomosti a dovednosti. Bez paměti se nemůže utvářet osobnost člověka, protože bez hromadění minulé zkušenosti nemůže vzniknout jednota způsobu chování a určité soustavy vztahů k okolnímu světu. Paměť nejen uchovává, ale i zobecňuje zkušenost. Paměť osob s mentální retardací vykazuje určitá specifika. Tyto osoby si vše nové osvojují pomalu až po mnohočetném opakování. Rychle zapomínají naučenou praxi. **(27)**

Pozornost

Lze členit na bezděčnou (zaměřuje se na silné mimovolní podněty) a záměrnou, která je vázána na vůli, má charakter podmíněného reflexu a je z hlediska vyučovacího procesu nejdůležitější. Žák s mentální retardací je schopen udržet záměrnou pozornost mnohem kratší dobu než jeho intaktní vrstevník. Po soustředění musí vždy následovat relaxace, což je důležitou složkou pro základ výuky. Je důležité mít na paměti, že schopnost udržení pozornosti se různí dle stupně mentální retardace a časové křivky dne. **(27)**

Emoční stránka

Osoby s mentálním postižením jsou vybaveny menší schopností ovládat se v porovnání s intaktními jedinci jeho věku. Jedinec přenáší kladné emoce na situace, které umí zvládnout. (32) Jelikož se jedinec s mentálním postižením nenaučil zvládnout mnohé situace, mohou se objevit neurotické či psychopatické symptomy, jako jsou poruchy citového vývoje. (47)

Volní projevy

U mentálně postižených jedinců je patrně zvýšená citová a volní stránka, impulsivnost, úzkost a pasivita. Specifickým rysem je porucha vůle, nerozhodnost, nedostatek vůle a neschopnost zahájit činnost. (16)

1.3. Vývoj dětské kresby

Dětská kresba je závislá na vývoji jedince. I když provedení dětské kresby bývá neobratné, nemusí to nutně být příznak duševní zaostalosti. Dvouleté dítě nekreslí stejně jako tříleté. Každému věku odpovídá specifický typ kresby. (10)

Jean Piaget uvádí v Psychologii inteligence pět etap vývoje myšlení. Prvním je senzomotorická, která je zpočátku obdobím reflexů, později obdobím prvních návyků a schémat. Období mezi druhým a třetím až čtvrtým rokem je etapou vzniku symbolické funkce, kdy se dítě učí řeči, vyvíjí se symbolické funkce, kdy se dítě učí řeči, vyvíjí se symbolické, předpojmové myšlení. Doba do sedmého či osmého roku je rezervována pro rozvoj názorového myšlení. Přibližně od sedmého, osmého roku do jedenácti až dvanácti let se organizují konkrétní operace, které představují myšlení, které se opírá nejprve o konkrétní manipulace s předměty, později o manipulaci s představou těchto předmětů. Poslední, páté stadium vývoje myšlení, nastupuje v jedenácti či dvanácti letech, pokračuje v adolescenci a je označováno jako myšlení formální nebo reflexivní. (39)

1.3.1. Období čáranic (věk 2 - 3 roky)

První pokusy o výtvarné vyjádření lze zařadit na konec senzomotorického období, tj. kolem 18. měsíce života. V tomto období dochází k vytvoření vzorů

a přístupů k sobě samému i okolí a snaha o výtvarné vyjádření výrazně přispívá k tomuto vývoji. Smyslový kontakt potvrzuje genetickou hierarchii smyslů: Prvotní jsou chuť a hmat, zrak následuje až později. Období čáranic lze orientačně rozdělit do tří etap:

Chaotické (bezobsažné) čarání: Nahodilě používané znaky zpravidla odrážejí motorickou aktivitu a vyjadřují radost z této činnosti. Zpočátku vzniká záznam takové aktivity formou úderů tužkou do papíru, později mohou vznikat krátké čáry, které mají různý směr. Dvouleté dítě nedokáže napodobit překreslený kruh, i když některé děti v tomto věku napodobí linku. **(38)**

Zvládnutá čáranice: Děti začínají tušit souvislost mezi pohyby tužky po papíře a vzniklými symboly. Zpravidla se tak děje po šesti měsících od doby, kdy začnou čárat. Objevují se horizontální a vertikální linky i opakované kruhovitě čáranice. Kolem třetího roku se objevuje dospělý úchop tužky, úspěšně je napodobena překreslená linka, kříž. Ve třech letech je napodoben kruh, ale ještě nikoli čtverec. **(10)**

Pojmenovaná čáranice: Významným posunem je, když dítě začne pojmenovávat to, co nakreslilo. Toto období přímo souvisí s rozvojem organických funkcí dítěte, se čmáraním se objevuje fáze, která je víc spojena s vývojem intelektu dítěte. Dítě se snaží napodobovat psaní dospělých a lépe držet tužku. Lze pozorovat určitý záměr.

1.3.2. Preschematické období (věk 3 – 6 let)

V této vývojové etapě je dominující psychickou funkcí fantazijně emoční složka, která určuje i způsob poznání okolního světa. Toto období je přímým pokračováním čáranic. Dítě začíná vytvářet znaky, u kterých je zpočátku těžké rozhodnout, co vlastně znamenají. Kolem pátého roku začínají být rozlišitelní lidé, stromy, domy. V šesti letech jsou významy zobrazení jasnější. První symbol, který se dítě pokouší vytvořit, je člověk-hlavonožec. Člověk bývá červený, zelený, žlutý, v závislosti na oblíbené barvě. **(38)**

1.3.3. Schématické období (věk 6 – 9 let)

Vytvoření schématu představuje symbol (koncept), který je snadno identifikovatelný pro diváka a odráží narůstající smysl pro kategorie a třídy, vznikající schopnost zobecňovat. Kresby u dětí zachycují proměnu v chápání sebe sama. Děti si uvědomují, že jsou součástí širšího okolí a začínají chápat vztahy v okolním světě. Dítě ve své tvorbě začíná s pokusy o integraci jednotlivých skupin. Nejprve se jedná o významnou celistvost, později pozorujeme pokusy o zachycení celků výtvarných. **(38)**

1.3.4. Kresebný realismus (věk 8 – 12 let)

V této etapě děti objevují samy sebe jako členy skupiny vrstevníků, zatím oddělených a na sebe nevražících skupin chlapeckých a dívčích. V tomto období se dítě snaží kreslit to co, vidí. Takové vidění světa je objektivnější. Kreslí-li dítě dům, zobrazí jej zvnějšku. Dětské kresby jsou v tomto období vyumělkovanější a propracovanější. **(10)**

1.3.5. Pseudonaturalistické období (věk pubescence, 11 – 15 let)

V období pubescence a preadolescence narážíme na velké individuální rozdíly v mentálním, emočním a sociální oblasti svých svěřenců. Rozvíjí se schopnost abstraktního myšlení, která pracuje s pojmem a číslem, které nezávisí na přímém pozorování. V tomto období pokračuje útlum spontánní výtvarné aktivity a přesun zájmu k jiným formám projevu. Děti jsou výrazně kritické vůči své tvorbě, zjišťují svou neschopnost nakreslit to, co by chtěly. **(38)**

Záleží hodně na způsobu metodického vedení, zda učitel dokáže nabídnout techniky, které ulehčí či případně obejdou menší výtvarně technickou zdatnost dítěte. Změny a důležitost kreslení figury korespondují s vývojovými změnami, které se odehrávají s tělem adolescentů. Často se objevují spontánní kresby, které mají přehnané sexuální charakteristiky. **(10)**

1.3.6. Adolescentní výtvarná tvorba (věk 14 – 17 let)

Toto období zahrnuje výtvarnou tvorbu dospívajících. Zralejší náhled dosažený na konci tohoto období umožňuje reflektovat krizi puberty. Výtvarné dílo adolescentů působí intuitivně, má estetické cítění, rozhodování a poučenost. **(6)** Metodicky je proto potřebné uplatnit témata volná. **(30)**

1.4. Vymezení pojmu arteterapie

Pojem arteterapie vznikl spojením dvou různojazyčných slov: latinského slova „ars“, což znamená umění, a řeckého slova „thérapeiá“ s významem léčba, léčení. Arteterapie bývá často označována jako hraniční disciplína, protože je blízká výtvarnému světu a zároveň světu psychoterapie. (9)

Arteterapie je léčebný postup. Využívá výtvarného projevu jako hlavního prostředku poznání a ovlivnění lidské psychiky a mezilidských vztahů. Bývá přiřazována k psychoterapii a jejím směrům, někdy pojmána jako svébytný obor. Rozlišují dva základní proudy, a to terapie uměním, která klade důraz na léčebný potenciál tvůrčí činnosti samotné a artpsychoterapie, kde výtvary a prožitky z procesu tvorby jsou dále psychoterapeuticky zpracovávány. (5)

Arteterapie v širším slova smyslu znamená léčbu uměním, včetně hudby, poezie, prózy, divadla, tance a výtvarného umění. V užším slova smyslu znamená léčbu výtvarným uměním. (46)

Podle širšího obsahu tedy znamená arteterapie léčbu uměním souhrnně, za využití všech možných druhů umění. Mezi základní druhy patří: hudba, tanec, výtvarné činnosti, slovesnost, divadlo, mimika a dále přednášky, besedy, kluby. Pro tuto formu terapie se v současné době využívá termín „ergoterapie“. (9)

Užší pojetí arteterapie je chápáno většinou autorů jako, druh terapie, kde převládajícími výrazovými prostředky jsou výtvarné aktivity, obsahující různé techniky grafické, modelovací a malířské. Arteterapie se uznává jako dílčí nebo samostatná, základní psychoterapeutická metoda a je tak i praktikována. (18)

Arteterapie je umění i mentálně zdravá profese, která používá kreativní proces pro vytváření umění, zlepšování psychické a emocionální povahy, individuálně v každém věku. Je založena na víře, která využívá kreativní proces zapojený v umění, seberealizaci. Pomůže lidem vyřešit konflikty, vývoj interpersonálních dovedností, zlepšení chování, zredukuje stres, zvýšení sebedůvěry a získání nadhledu. (4)

Jsou tu dvě cesty, jak se umění používá terapeuticky. Arteterapie je umění týkající se vyjádření pro uměleckou akademii a estetiku, nebo kulturní cíle. Věřící, že může pomoci smířit se s emocionálními konflikty a personálně růst skrz kreativní proces. Jde o produkt orientovaný na přístup, nebo spíše sblížení. **(5)**

„V arteterapii jde u každého jednotlivého klienta o naplnění různých cílů. Mezi nejčastější cíle patří navození kompenzačního procesu, aktivizace, zprostředkování kontaktu, přeformování stereotypů, komunikace prostřednictvím výtvarného projevu, odstranění úzkostných stavů, socializace nebo kanalizace agresivity. Východisko interpretačních směrů v arteterapii nacházejí své teoretické zázemí v dynamické psychologii S. Freuda, C.G. Junga a A. Adlera. **(46)**

1.4.1. Arteterapie a její historie

Arteterapie je poměrně mladá disciplína. Výraz art therapy ve svých pracích jako první položila Margaret Naumburgová ve třicátých letech 20. století v USA. Její východisko bylo psychoanalytické. Termín arteterapie se v Evropě začal používat až v roce 1940 a první profesionální školení arteterapeutů vznikala v pozdních osmdesátých letech 20. století. V USA bylo poprvé možné studovat univerzitně arteterapii v šedesátých letech 20. století na Hanneman University ve Filadelfii. **(46)**

Průkopníky byli většinou výtvarníci, kteří prošli psychoterapií a hledali možnosti propojení výtvarného působení s psychoterapeutickými postupy a jejich uplatnění v léčbě (např. M. Naumburgová, C. Lewis, E. Kramerová a další). **(5)**

Předstupněm ve vývoji arteterapie jako profese bylo zkoumání výtvarné produkce duševně nemocných, zaměřené původně spíše k upřesnění diagnózy. Jako terapeutická metoda se arteterapie začala cíleně využívat ve 30. až 40. letech dvacátého století v návaznosti na rozvoj psychoanalýzy a dalších psychoterapeutických směrů. **(5)**

V současnosti zažívá arteterapie svůj rozkvět nejen v USA, Velké Británii, Francii a Německu, kde v posledních letech vzniklo množství institutů i univerzitních programů pro studenty denního i dálkového studia, ale i ve státech bývalého

socialistického tábora, ba i v zemích třetího světa. Svědčí o tom i zprávy, které vydává organizace International Networking Group of Art therapists.“ (46)

U nás se arteterapie využívala od 50. let v různých léčebných a psychoterapeutických zařízeních jako součást psychoterapie. V 70. letech vznikla na půdě Psychoterapeutické společnosti ČLS J.E. Purkyně arteterapeutická sekce, založená a vedená PhDr. D. Kocábovou. (5)

V České republice se arteterapie začala plně rozvíjet v Ateliéru arteterapie v roce 1990 při Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích, vznikala zde tzv. rožnovská arteterapie. Tento ateliér založil pedagog, malíř a hudebník PhDr. Milan Kyzour, který jej vedl více než deset let.

Základem jeho arteterapeutického přístupu byla pedagogická zkušenost s výtvarným vedením dětí všech kategorií, jakož i dlouhodobá terapeutická práce s pacienty neurologického úseku psychiatrického oddělení v Českých Budějovicích. (46)

Rožnovská arteterapeutická škola je koncipována jako výcviková, je založena na zážitkové analýze ve skupině, klade důraz na praktickou zkušenost a zručnost studentů. Arteterapii je možno ji vidět a studovat v Praze a Brně. Byla založena Česká arteterapeutická asociace, která organizuje vzdělávací aktivity a výcviky v arteterapii, rozvíjí výzkumnou a publikační činnost. (46)

„Česká arteterapeutická asociace (dále ČAA) je profesně orientované občanské sdružení, které vzniklo v roce 1994. Sdružuje lidi, kteří mají hlubší zájem o arteterapii bez ohledu na jejich původní profesi nebo momentální pracovní začazení. Jejimi členy jsou např. kliničtí psychologové, psychiatři, speciální pedagogové, učitelé výtvarné výchovy, výtvarní umělci aj. ČAA usiluje především o vytvoření příhodného prostoru pro vzájemnou odbornou komunikaci mezi zájemci o arteterapii. (5)

1.4.2. Arteterapie v současnosti

Dosud u nás arteterapie nemá jasně vyhraněný profesní statut a samozřejmě ani pravidla. Arteterapeuti jsou vzděláni v široké škále oborů - speciální a výtvarní pedagogové, psychologové, lékaři, střední zdravotnický personál. Je možné ji studovat na Jihočeské univerzitě formou zmíněného bakalářského studia, je součástí výuky na fakultách pedagogických, ale i některých filozofických a lékařských. Pokud jde o postgraduální studium, ČAA pořádá od r. 1998 pětiletý sebe zkušební komunitní výcvik a krátkodobé kursy a dílny, zaměřené na seznámení s arteterapeutickými technikami. **(5)**

1.4.3. Arteterapie a její funkce

Arteterapie využívá výtvarné umění spíše jako prostředek k osobnímu vyjádření v rámci komunikace, než aby se snažila o estetický uspokojivé výsledné produkty, posuzované vnějšími měřítky. Výtvarný výrazový prostředek je dostupný každému. **(25)**

Používané výtvarné techniky slouží k tomu, aby klientům usnadnily vyjadřování jejich pocitů. Důležité to je jak pro terapeuta, tak pro terapeutickou skupinu. Kresby vyjadřují chorobné změny, ohlašují začínající psychotický proces nebo jeho recidivu ještě dříve, než je to možné postihnout jinou klinickou nebo psychologickou metodou.

Arteterapie může pomoci lidem s citovými problémy vizuálně vyjádřit nejhlubší myšlenky a pocity. Slovy nelze tak citlivě zachytit správný význam nebo odstín toho, co chce pacient vyjádřit. **(9)**

1.4.4. Arteterapie a její druhy

V nejširším rámci můžeme arteterapii dělit na pasivní a aktivní. V prvním případě na sebe necháváme působit výtvarná díla (v galeriích, na výstavách atd.), ve druhém sami výtvarně tvoříme, jsme aktivními tvůrci výtvarného materiálu. Velkou výhodou arteterapie je její vhodnost i pro „výtvarně nenadané“. **(46)**

Arteterapii lze aplikovat formou:

- individuální forma
- skupinová forma
- kolektivní forma

Individuální arteterapie

Při individuální arteterapii má klient terapeuta k dispozici jen pro sebe, navazuje s ním úzký kontakt, a tím vzniká intenzivní emocionální zážitek styku s chápajícím člověkem. Individuální arteterapie je vhodná pro klienty, jejichž problém vyžaduje celou pozornost terapeuta nebo jejichž chování ve skupině by působilo rušivě. Zpočátku vyžadují individuální arteterapii např. hyperaktivní, nebo naopak anxiózní děti. (46)

Často se využívá u pacientů autistických dětí, kde je hlavním úkolem prolomení autistické bariéry. Významný je co největší kontakt a následný úzký vztah pacienta a terapeuta. Arteterapeut např. maluje společně s pacientem totéž, později zasahuje do jeho výtvorů a prostřednictvím toho, kdo s ním komunikuje. (7)

Skupinová forma

Odehrává se nejčastěji v uzavřené skupině. Může se však odehrávat v polootevřené i otevřené skupině. Arteterapeut zadává téma a určuje materiál, se kterým se bude pracovat. Po skončení dané činnosti dostanou členové skupiny prostor k vyjádření nad svým artefaktem a nad výtvary ostatních. Vše probíhá ve vzájemné diskuzi. (18)

Skupina je uzavřená a její sestavení není náhodné. Je spoluurčováno věkem, typem onemocnění, jeho průběhem atd. Skupiny bývají smíšené, pacienti jsou různého věku a různých diagnóz. Je třeba brát na diagnózu ohled, dle zkušeností odborníků vyplývá, že není užitečné vytvářet skupinu např. z psychotiků a neurotiků. Tyto dvě diagnózy je vhodnější nekombinovat. (9)

Jedná se o náročnější formu hlavně pro arteterapeuta. Má několik výhod:

- rychlejší a intenzivnější sociální učení

- osoby, které mají podobné nebo naopak totožné problémy se mohou navzájem podpořit a cítit lépe
- důležitá je zpětná vazba
- vhodná pro osobu, kdo prožívá individuální arteterapii příliš intenzivně
- ekonomický efekt

Nevýhody mohou být v tom, že se hůře dosahuje diskrétnosti než při individuální terapii, skupinu je těžší organizačně zvládnout. Skupinová arteterapie má velký sociální a integrační náboj. Vytvoří atmosféru tolerance, kooperace, akceptace, týmové práce. (46)

Kolektivní forma

Jde o větší seskupení pacientů nebo klientů, které je náhodné. Takovými případy jsou např. ateliéry v psychiatrických léčebnách, kde se scházejí pacienti v rámci povinných léčebných aktivit dne, nebo z vlastní iniciativy. Nejedná se o uzavřené skupiny, pacienti jsou fluktuující, určitou roli hraje i délka hospitalizace. Arteterapeut určuje témata, radí, pomáhá a usměrňuje klienty. (9)

Důraz je kladen na činnostní aspekt a spontánní tvořivost, výtvar se již dále nevyhodnocuje. Materiál, který se získá, slouží jako dokumentace průběhu choroby pacienta. Zakládá se do chorobopisu a může sloužit jako podnětový materiál při psychoterapeutických sezeních. V tomto případě jsou takové aktivity označovány spíše jako „pracovní terapie“ nebo novějším termínem „ergoterapie“. Je možné polemizovat o tom, zda se ještě jedná o arteterapii. (46)

1.4.5. Techniky arteterapie a jejich využití

V praxi je nezbytné se řídit při výběru techniky a tématu druhem onemocnění nebo postižení pacienta, jeho osobností nebo složením skupiny. Ne vždy je možné sestavit určitý harmonogram technik a témat, protože volba je často určována

momentálními problémy pacienta nebo skupiny, které se v průběhu sezení vyskytnou. Témata jsou vybírána v návaznosti na aktuální skupinové dění, atmosféru, fázi, jíž skupina právě prochází. **(20)**

Délka arteterapeutického procesu může být od jednoho až po větší množství sezení. V této souvislosti je samozřejmě důležité, zda je klient schopen zabývat se svými problémy a aktivně se s nimi vyrovnávat. **(28)**

Arteterapeutických technik je velké množství, nedají se všechny popsat ani zmínit. Některé techniky se využívají individuálně nebo jen ve skupinách, dvojicích, jiné mají univerzální využití pro jednotlivce, dvojici i skupinu. **(46)**

Arteterapie pracuje s výtvarným materiálem na projektivně-symbolické, ne pouze v jednoduché klasifikační rovině, kde se „zaškrtávají“ jednotlivé položky v kresbě, zejména v kresebných testech. **(46)**

Kresebné testy

Jsou mezi psychiatry a psychology velmi oblíbené. Používají se pro diagnostiku kognitivních schopností, úrovně jemné motoriky, schopnosti vizuální percepce, senzomotorické koordinace, ale i pro diagnostiku psychických procesů u dětí a dospělých. (50)

Kresebné testy, doporučují testujícím všimnout si nejen výsledné kresby, ale i tempa, spontánních komentářů a chování při kreslení. Po skončení kresby se doporučuje rozhovor, interview, v němž je série, standardizovaných otázek. (46)

Ogdon - DAP - Kresebný test lidské postavy

Tento test patří mezi nejzákladnější testy kresby lidské postavy, z něhož vychází další podobné testy. Dále se zaměřuje na charakteristiku postavy, její oblečení, perspektivu pohledu. V kresbě poukazuje na rozdíly mužských a ženských postav, nadměrné znázorňování detailů. Ukazuje diagnostické možnosti. (46)

Machoverové test kresby lidské postavy

Při kreslení postavy dochází podle Machoverové k projekci v tom smyslu, že se testované dítě vědomě či nevědomě identifikuje s kreslenou postavou a dává jí rysy, jež podle vlastního názoru sám má, případně jež víceméně vědomě touží mít. Kreslenou postavu, zvláště opačného pohlaví, však můžeme identifikovat i s jinou osobou, která je pro něj významná, zejména s rodičovskou postavou.

Goodenoughové test kresby lidské postavy

Podle takového testu zjistíme inteligenční úroveň kreslicího dítěte všeobecně. Test má 78 detailů podle kterých hodnotí a ukazuje silnou korelaci IQ. Umožňuje zjistit mentální věk pomocí výkonnosti stupnice, která má 51 bodů. Princip najdeme v komparaci dítěte a jeho kresby, která je přiměřena danému věku. Dle inteligenčního kvocientu se vypočítá poměr mentálního a fyzického věku. Děti mají oblíbenou lidskou postavu, která vyjadřuje dětský vnitřní autoportrét. (46)

Test (DAP)

Úkolem zkoumané osoby je nakreslit úplnou postavu muže a ženy. Kresby se vyhodnocují podle různých interpretačních systémů, existuje více variant tohoto testu. Kromě Machoverové jsou známy verze Gilberta, Ogdona, Urbana a dalších. (42)

FDT (Figure Drawing Test)

Metoda je pojmenována podle H. J. Baltrusche. Test přináší informace o obrazu osobnosti, tělesném schématu vyšetřované osoby a o jejích neurotických konfliktech. Nakreslené figury poskytují ve svém provedení, držení těla, oděvu a jiných charakteristikách základní klíč k poznání struktury osobnosti, k její schopnosti adaptace a její dynamické interakci. Přitom se ukázalo, že vytčená úloha, nakreslit mužskou a ženskou figuru, vykazuje značnou konstantnost. Různé elementy kresby zůstávají vždy identické a jsou nezávislé na malířské zručnosti, na zevních podmínkách. Test může být několikrát předložen téže osobě a je použitelný od 5 let výše. (40)

Test Kruhu

Úkolem pokusné osoby je nakreslit na bílý arch papíru kruh a potom "něco do toho kruhu". Při hodnocení testu si všímáme v první řadě velikosti nakresleného kruhu (velký kruh nasvědčuje expanzivním tendencím, malý kruh bývá u depresantů). Obsah kruhu vypovídá o struktuře osobnosti klienta. Integrace osobnosti je spojena s uspořádanými asymetrickými obrazci, chaotické ztvárnění vypovídá o opaku. Normální osoby umísťují kruh doprostřed papíru, odchylky od této polohy bývají vodítkem pro extrémní pozice individua v sociálním světě. Test je inspirován jungiánskými mandalami. (40)

Tylův Test čáry života

Z psychotherapeutické praxe vzešel tento test. Psycholog instruuje klienta, aby nakreslil "čáru života". Potom je klient vyzván, aby na čáře označil nejprve současný okamžik a dále ještě umístil významné minulé události a budoucí očekávané důležité momenty. Jedná se o čáru a ne o přímku, takže se mnohdy setkáváme s nejrůznějšími křivkami, vyjadřujícími běh života klienta. Proband může kreslit nejen čáru svého

života, ale i čáru ideálního života či života vůbec. Metoda je silně projektivní a často výrazně citově prožívána. Slouží např. jako východisko k rozhovoru o běhu pacientova života, o hodnocení jeho minulosti a o jeho očekáváních. **(40)**

Test stromu – Baum Test – podle Kocha

K. Koch vypracoval Test kresby stromu (Baum Test). Vyšel z předpokladu, že kresba listnatého stromu může vypovídat o emocionální zralosti dětí i dospělých a o poruchách v emocionální a sociální oblasti. Vyšetřovaná osoba má nakreslit na formátu A 4 nejhličnatý strom. Doba administrace není omezená, obvykle trvá 5 - 10 minut. Koch vyhodnocuje kresbu podle 59 znaků, všímá si kořenů, kmene, koruny, listů atd. Test stromu lze podávat individuálně i skupinově, a to již od 6 let. **(40)**

Jedná se o vývojový test a test struktury osobnosti. Autor považuje strom za ideálního nositele projekce, neboť strom patří k nejstarším symbolům lidstva. Při hodnocení je věnována pozornost jednak celku (umístění stromu na ploše a jeho velikost), jednak detailům kresby. Pracuje se s prostorově symbolickými a grafologickými hledisky. Při ověřování některých hodnotících kritérií pracoval Koch též s hypnotizovanými pokusnými osobami, kterým sugeroval různé emocionální stavy i charakterologické zvláštnosti. **(40)**

Díry v kmeni mohou znázorňovat zažitá traumata. Větve a jejich struktura jsou asociovány se schopností vytěžit pro sebe z okolí uspokojení, obdobně jako je to u kresby rukou na postavě. Pudovou stránku osobnosti stabilitu a labilitu osobnosti vyjadřují kořeny stromu. Kořeny, které se zužují do země, znázorňují dobrý kontakt s realitou a pozitivní vývoj, naopak ty kořeny, jež jsou viditelné přes půdu mohou indikovat psychózu nebo organické poškození mozku. Je důležité, aby terapeut doplnil kresbu verbálními odpověďmi. **(46)**

Test domu

Kresba domu symbolizuje vlastní obraz dítěte, obraz jeho těla, jeho vyspělost, kontakt s realitou a citovou zralost. Dům bývá často oblíbeným tématem u dětí. Při pohledu na kresbu si terapeut všímá velikosti, kvality linie, umístění, perspektivy a detailů. Dveře znázorňují schopnost dítěte komunikovat s jinou osobou. Otevřené dveře symbolizují potřebu citové vazby. Pokud dítě dveře úplně vynechá znamená to stáhnutí, uzavření se do sebe. Okna jsou jakési oči do okolí. Indikují normální vývoj. Nepřítomnost oken může na dítěti prozradit uzavřenost, strach, nemožnost nahlédnutí do jeho nitra. Komín je falický symbol, ale může znamenat i teplo ve vztazích. Proporce střechy symbolizují fantazii dítěte. **(10)**

Kresba začarované rodiny

Stimuluje symbolické vyjádření dítěte. Terapeut zadá instrukci, která zní: Nakresli svoji rodinu, jako by přišel kouzelník a každého z vás začaruj. Vhodné po dokončení kresby je vyslechnout si interpretaci dítěte. **(33)**

Kresba rodiny

Je dokázáno, že dítě je těsně napojeno na své rodinné prostředí. Proto nás nemůže překvapit, že jednou z nejdůležitějších částí při testování dítěte kresbou (ale ne při posuzování školní zralosti) je také test rodiny.

Nejrozšířenější test rodiny se skládá ze dvou částí. Na první papír má dítě nakreslit rodinu, a jakmile obrázek odevzdá, dostane další papír se zadáním – nakresli svou rodinu. První rodina je rodina ideální, jakou si dítě představuje u ostatních. Do tohoto obrázku dítě pravděpodobně promítne svá přání, zatímco kresba jeho rodiny bude představovat spíš rodinu, s níž má vlastní zkušenost. V ní se objevují vztahy a vazby mezi jejími členy. Dítě sem promítá hlavně své city. **(33)**

Výtvarné materiály

Na materiál v arteterapii je kladen požadavek jednoduchosti nejen z hlediska usnadnění tvořivosti a snížení nároků na výkon klienta, ale také z pohledu finančního zajištění těchto materiálů, kdy zdroje jsou velice chudé a některé dražší materiály si klienti musí financovat sami (např. hlínu). **(13)**

Nejčastěji užívaným materiálem je měkká tužka, barevné pastelky, vodové barvy, tempery, olejový pastel, plastelína, hlína, křídly, barevné křídly, různé druhy papíru (čtvrtky, barevné papíry, balící papír), obrázkové časopisy nebo noviny pro různé koláže. Z nástrojů se využívají štětce, špachtle, dřívka, ale pracuje se i prsty. Důležité jsou nůžky, lepidlo, klovatina, ale také obyčejná voda. **(13)**

Při skupinové tvorbě můžeme využít řadu výtvarných prostředků a technik, které by měly vyhovovat potřebám skupiny a zároveň podněcovat její tvořivý potenciál. Základní vybavení výtvarných prostředků jsou např. palety a štětce. **(8)** Pokud pracujeme se skupinou se speciálními potřebami, měli bychom zvážit vhodné pomůcky, které usnadní zdravotně znevýhodněným práci. **(35)**

1.4.6. Význam barev v arteterapii

Barvy v arteterapii mají psychologický, kulturní a estetický kontext. Je prokázáno, že barvy a barevné kombinace mají vliv na psychické a fyzické zdraví. Studium barev se v historii zabývali umělci, fyzici, filozofové a pedagogové (Goethe, Newton, Itten). **(46)**

Velmi důležitou roli ve výtvarném díle hraje barva, její tón, světlost, sytost apod. Barvy plní mnoho rolí: mohou být použity popisným způsobem k zachycení reality, napomáhají zobrazení trojrozměrných objektů, navozují určité nálady, vyjadřují pocity, nésou symbolický význam. Na použitém spektru barev a jejich kombinacích závisí do značné míry charakter celého díla. **(2)**

Barvy mohou tedy vzrušovat či zklidňovat, popř. zahřívat nebo ochlazovat určitý typ temperamentu člověka. Na druhé straně představují barvy také určitý symbol, signál

a na základě jejich oblíbenosti či neoblíbenosti lze pak podle zkušeností z arteterapie posuzovat také některé povahové charakteristiky. (2)

Bílá barva

Její základní symbolikou je světlo, čistota a dokonalost. Je barvou nepestrou. Přidáním k jiným barvám vytváří různé odstíny barev. Užívána jako symbol při narození, svatbách, pohřbech. Smutek vyjadřuje v Asii. U nejstarších národů měla bílá barva vždy významné místo (v Babylónii, Řecku, Římě, Iránu). V křesťanství hraje bílá barva důležitou roli, vyjadřuje duchovní hloubku a nevinnost. (18)

Podle Šickové je to barva panenství, ale i semene, představuje plodnost, ale na druhé straně i smrt. (46)

Červená barva

Tato barva znamená oheň a krev. Symbolizuje je dobré i zlé znamení. (18)

Červená je barvou vitality, síly, života, revoluce a požáru. V oblibě ji mají hyperaktivní a agresivní děti. V mladším věku tuto barvu preferují všechny děti. (46)

Smysly vnímají červenou barvu jako vzrušení, touhu, žádostivost. Červená je podpurným energetickým prostředkem a navozuje v nás životní sílu, pocit vlastní hodnoty a sebedůvěry. (55)

Černá barva

Je barvou tajemna, smutku, askeze. Znamená také neohraničenost, propast, temnotu, chaos, smrt. Opak bílé barvy. Černá se vyskytuje v jakémkoli věku a prosazuje určitou míru úzkosti. Někdy svědčí o bohatém vnitřním životě. Symbolika černé je však zvláštní v období puberty, kdy vyjadřuje nepřístupnost a ostych ve vyjadřování citů. (10)

Modrá barva

Modrá barva znamená nebe, dálku a vodu, čistotu. Vyjadřuje božství a pravdu. Je barvou ireálného, fantastického, nadzemského. (18)

Používají ji děti mladší pěti let. Tyto děti se vyznačují tím, že své chování kontrolují více než děti používající červenou. Modrá nahrazuje hnědou, když dítě už nechce opravdu zůstat „miminkem“. (10)

Růžová barva

Symbolizuje lásku. Je barvou naivity a nezralosti. Je barvou těla. Používají ji také lidé, kteří trpí stresem. (46)

Fialová barva

Fialová barva nám dodává duchovní sílu a zesiluje účinek meditace, prohlubuje vyšší stavy vědomí. Umožňuje nám přijímat nejmocnější spirituální energii. Je podpůrným prostředkem při snaze o spojení s naším Vyšším já. Otevírá nám přístup ke svobodě a tím i k seberealizaci a rozvoji naší osobnosti. (3)

Zelená barva

Podporuje nervový systém. Působí uklidňujícím způsobem. Symbolizuje naději a klid. Je to barva lidí se silným sociálním citěním. Může však způsobovat depresivní efekty, např. u vojáků. (46)

Některé tóny zelené barvy mají negativní symbolický obsah jako barvy jedu a hrůzy vzbuzujících démonických očí, např. hadí oči. (18)

Žlutá barva

Žlutá barva je nejsvětlejší ze všech pestrých barev, povzbuzuje, zahřívá a rozveseluje. Její vibrace úzce souvisí s inteligencí a myšlením. Je symbolem uvolnění, spokojenosti a kreativity. Žlutou mají rádi lidé duchovně čilí a ochotní se stále učit něčemu novému. Je to barva svobody, touhy po dobrodružství, vědění, intelektu a upřímnosti. Při nerovnovážné vibraci žluté barvy může dojít ke sebepřeceňování, sklonům k povrchnosti, popř. pocitům méněcennosti. (3)

Hnědá barva

Symbolizuje zemitost, solidnost, trvalost. Je těžká jako země na podzim, klidná a kompaktní, nenápadná, působí až omšele. (18)

Šedá barva

Barva upírů. K této barvě směřují lidé, kteří se chtějí uštvat v práci, workholici. Dále je používána dětmi v dětských domovech společně s hnědou a černou barvou z důvodů prožitého traumatu a depresí. **(46)**

Oranžová barva

Oranžová barva v nás vzbuzuje pocit optimismu, dobré nálady a radosti ze života. Působí povzbudivě, zesiluje efekt uvolnění, zvyšuje chuť k aktivitě, podporuje odvalu a sílu. Je to barva celkově posilující, bývá také nazývána barvou mladistvosti a zdraví. Mají ji rádi extrovertní a společenší lidé, protože nás podněcuje k srdečnosti a touze po kontaktu s lidmi. **(3)**

1.4.7. Osobnost arteterapeuta

K výkonu arteterapie jako k hraniční disciplíně je třeba mít vědomosti z psychoterapie, dalších klinických oborů a i z oblasti věd o umění. Ještě důležitější je ale samotná osobnost, znalosti, dovednosti a osobnostní předpoklady arteterapeuta, které jsou společné pro všechny, kdo v oblasti pomáhajících profesí, zejména psychoterapie, pracují. Pro výkon profese arteterapeuta jsou důležité znalosti z psychologie, medicíny (hlavně psychiatrie), speciální a léčebné pedagogiky, a protože v terapii jde o celostní zacházení s člověkem, měl by arteterapeut mít znalosti i z antropologie. **(46)**

Každý arteterapeut by měl být velmi empatický, intuitivní, měl by umět své informace propojovat do souvislostí, měl by umět improvizovat a schopný předvídat vývoj událostí a jevů. Arteterapeut by měl mít vysoký morální a etický kredit, v terapii by měl sledovat jasný terapeutický nebo diagnostický cíl, pro klienta by měl vytvořit atmosféru důvěry, pomáhat klientovi zvládat zadané úlohy, povzbuzovat ho k vlastním interpretacím, popř. iniciovat rozhovor. Ve vztahu mezi klienty a arteterapeutem má dominanci důvěra, rovnocennost a úcta k člověku, s nímž pracujeme, snaha prožít jeho úhel pohledu. **(46)**

Přes umělecké aktivity arteterapeut pomáhá klientovi :

- hledět na sebe - prostřednictvím své umělecké reflexe – jinak než doposud
- vytvořit si určitý nadhled, jak se s nadhledem dívá na své dílo
- plněji prožívat a akceptovat své pocity nejen během vlastní tvorby
- zvýšit svoji sebedůvěru a sebeúctu přes zážitky úspěchu a umělecké oblasti
- být k výtvarné reflexi otevřenější a svobodnější
- víc akceptovat druhé, jejich výtvarný názor a styl

1.5. Artefiletika

Je to relativně nový pojem. Autorem je doc. Jan Slavík. Tento pojmem označuje specifickou aktivitu, která se odehrává na pomezí psychoterapie a pedagogiky. Artefiletika je reflektivní, tvořivé a zážitkové pojetí vzdělávání a výchovy, které vychází z vizuální kultury nebo jiných expresivních kulturních projevů (dramatických, hudebních, tanečních). **(52)**

Pojem „artefiletika“ je odvozený z latinského „ars, artis“ = což znamená umění, a řeckého slovního kořene „-fil-“, který vyjadřuje vztah anebo příznivý postoj (např. „mít rád“). V tomto případě se týká tzv. filetického pojetí výchovy, které je založeno na respektování osobních zkušeností i potřeb žáků a směřuje k jejich intelektuálnímu a morálnímu rozvoji prostřednictvím reflektivní komunikace. **(43)**

Pomocí artefiletiky si může člověk vytvořit vztahy k okolnímu světu i k sobě samému. Zpracovává obecná témata, na rozdíl od arteterapie, kde se zpracovávají individuální témata. Využívá podobné postupy jako arteterapie, ale zasahuje do oblasti výchovy, rozvoje osobnosti a prevence sociálně patologických jevů. **(43)**

Od arteterapie se artefiletika odlišuje zejména tím, že není v první řadě soustředěna na léčbu psychiky žáka, ale na jeho vzdělávání, na jeho výrazovou kultivaci, na rozvoj jeho umělecké tvořivosti, příp. na tzv. pozitivní prevenci.

V artefiletice se klade především důraz na výrazový prostředek = expresi a prožitek. Přístup vedoucího je nedirektivní. Vedoucí vystupuje spíše jako průvodce a inspirátor. Nabízí techniky dětem a klientům, vesměs výtvarné. Umožňuje jim kreativní sebevyjádření vytvořením bezpečného nerivalizujícího prostředí a podporuje jejich nápady. Cílem není výsledný produkt, ale celý proces. Všichni by si ho měli „užít“. (1)

1.6. Arteterapie u osob s mentálním postižením

Využití arteterapie je široké, může pomoci všem lidem, kteří se nedokážou slovně vyjádřit. Arteterapie je možnost vyjádřit a zpracovat mnohé, dokonce i to, co si neuvědomujeme. Skupinová arteterapie se osvědčuje u osob s mentálním postižením ve vztahu k druhým. (7)

I zde se uplatňuje skupinová dynamika. Pro výtvarné tvoření a arteterapii mají zásadní význam pojmy přenos (klient přenáší na terapeuta své pocity ranného dětství) proti přenos (terapeut přímá roli důležité osoby z hlediska např. matky), identifikace a projekce. (8)

Arteterapie s osobami mentálně postiženými je velice rozsáhlá a rozličná, tak jako jsou rozmanité i formy mentální retardace. (46)

Osoby s mentálním postižením jsou v hledání nových způsobů práce, zábavy apod. velmi pasivní. Je na terapeutovi, aby sám nabízel nové možnosti a techniky. Odměnou mu bude lepší zájem klientů a radost, že se dílo podařilo. Není proč se bát zkoušet náročnější techniky jako je koláž, malování pod dojmem poslechu hudby, kde si terapeut nemusí být jistý dobrým výsledkem. Osoby s mentálním postižením jsou zaměřeni spíše na proces tvorby než na výstupný produkt. (13)

Vlastní výtvarná tvorba působí léčivě na celou řadu problémů. Obecně platí, že se během ní uvolníme, odreagujeme a dodáme si sebevědomí. Kromě toho však

arteterapeut najde optimální formu právě pro váš konkrétní případ. Například lidem trpícím úzkostmi pomáhá malování akvarelů. Vodovky jim dávají úplnou svobodu a nahodilé rozptíjení barev ukazuje, že náhodných jevů se netřeba bát. **(15)**

Cílem arteterapie u osob s mentálním postižením by měla být především podpora rozvoje fantazie, imaginace, zručnosti, rozvoje jemné motoriky, kterou uplatní i v jiných oblastech. Klient najde odvahu experimentovat s novými technikami, nacházet nové cesty ve svém životě. **(13)**

Müller se domnívá, že je vhodné, aby se těmto osobám aplikovaly terapie vycházející z behaviorálních psychoterapeutických modelů, a aby se tak zlepšovaly jejich komunikační dovednosti, schopnosti zaujmout společenské role, aktivizaci a vytváření nových, žádoucích vzorců chování. **(53)**

Valenta uvádí, že hlavním cílem arteterapie u této skupiny klientů je reedukace, resocializace, integrace osobnosti, rozvoj kreativity, nácvik empatie, odblokování komunikace, nácvik sebereflexe, sebeovládání a vůle. **(54)**

Arteterapii s mentálně retardovanými dětmi a mládeží se věnuje prakticky i teoreticky K. H. Menzen, který hlavní cíle arteterapie u této skupiny populace vidí v kompenzaci poškozených funkcí mozkových hemisfér prostřednictvím uměleckých aktivit. Důraz je kladen na esteticko-bazální stimulaci, reorganizaci vnitřních struktur osobnosti postiženého.

Pro zmapování úspěšnosti arteterapeutické intervence u dětí s mentální retardací často používáme metodu komentování předložených obrázků dětmi. **(46)**

1.6.1. Technik arteterapie u osob s mentálním postižením

Je vždy třeba se při výběru techniky a materiálu řídit individuálními potřebami klienta. Techniky a daná témata se vztahují přímo k osobě klienta a k jeho vztahu k sobě samému. Arteterapeutických technik je mnoho. Arteterapeut může využít jakoukoli techniku. Měl by zároveň poznat, která technika je vhodná a která ne. **(29)**

Základní technikou tvořivých činností osob s mentálním postižením je práce s vodovými barvami. Při práci s velkou plochou jsou velmi dobré akrylové barvy. Kvalitou připomínají barvy temperové, umožňující jemnou práci s pérkem či dřívkem. Další výbornou technikou je práce s keramickou hlínou. Keramická hlína má silný abreakční potenciál, rozvíjí trojdimenzionální vnímání a především představivost klientů. **(13)**

Nejčastěji se využívá měkká tužka, barevné pastelky, vodové barvy, temperové barvy, plastelína, hlína a různé druhy papíru. **(25)**

Koláž patří mezi techniku, která je vhodná pro klienty s lehkým postižením. Problém bývá především v uložení prostoru a propojování jednotlivých částí. Pracují většinou s dopomocí, ale i přesto někteří klienti ji dokážou vytvořit zcela samostatně. Tato technika je velice náročná a musí být náplní několika sezení. Pokud si mohou klienti vybrat čím budou kreslit, nejraději kreslí pastelkami či fixi. **(13)**

1.6.2. Denní centrum Barevný svět

Denní centrum Barevný svět je zařízení poskytující denní péči našim spoluobčanům s mentálním a kombinovaným postižením starším patnácti let v okrese Třebíč.

Hlavním cílem Denního centra Barevný svět je integrace osob s mentálním postižením do společnosti. Pomocí pracovní terapie, hipoterapie, výuky čtení, psaní, počítání a práce ve cvičné kuchyni chceme dosáhnout maximálního rozvoje dovedností, vědomostí a návyků našich "dětí". **(11)**

Poskytují:

- základní poradenství,
- poskytování informací, které přispívají k řešení nepříznivé sociální situace klienta,
- podpora rodičů,
- odblokování komunikačních kanálů,
- interakce osobnostních složek,
- podpora pozitivních přátelských vztahů,
- poskytování informací o možnostech výběru druhu sociálních služeb podle potřeb klienta. **(11)**

Služby centra

Základní činnosti:

- ranní komunita - zahájení dne, ujasnění programu dne a individuálních plánů,
- svačina,
- činnost v dílnách - školička, dřevodílna, textilní dílna, smaltovací a výtvarná dílna, cvičná kuchyň, tělocvična s relaxačním koutkem,
- oběd,
- polední klid,
- dokončení výrobků, vycházky, relaxační techniky,
- odpolední komunita - shrnutí dne. **(11)**

Programy Denního centra

- Pracovní terapie
- Muzikoterapie
- Taneční kroužek
- Dramaterapie
- Hipoterapie
- Rekondiční pobyt - tábory
- Návčik samostatného nakupování a vaření **(11)**

2. CÍL PRÁCE

Cílem práce je zjistit:

1. Které arteterapeutické postupy a výtvarné techniky lze využít při práci s klienty s mentálním postižením.
2. Zda arteterapie pozitivně napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, dále jestli napomáhá k příznivému působení na koncentraci, zručnost a paměť, podporuje-li tvořivost a socializaci mentálně postižených.
3. Zjistit, jak osoby s mentálním postižením budou reagovat, dostanou-li příležitost k tvůrčí činnosti.

3. METODIKA

Ve své diplomové práci jsem využila kvalitativního výzkumu, proto není na začátku stanovena žádná hypotéza.

Jednou ze zásad kvalitativního výzkumu je zahrnutí subjektivity. Výzkumník se částečně ztotožňuje se zkoumaným jevem, osobou nebo prostředím. Souvisí to s otevřeností vůči zkoumanému člověku, která má své meze. Výzkumník se musí řídit svojí „strategickou racionalitou“, aby našel odpovědi na určité otázky a problémy.

K dosažení cílů mé práce bylo nutné zjistit co nejvíce informací, zvolit více technik a metod tak, aby byl výzkum validní. Jako základní metody byly využity studie obsahové analýzy dat zdravotnické a psychologické dokumentace a dále výtvarná tvorba a projevy výtvarných činností jedinců. Dále zúčastněné pozorování a nestandardizovaný rozhovor s vybranými klienty.

3.1. Použité metody a techniky sběru dat

Nejvýznamnější technikou sběru informací byla analýza osobních dokumentů – přesněji výtvarná tvorba klientů denního centra, která je typická pro arteterapii. V některých případech bylo použití výtvarné analýzy doplněno komentářem autora artefaktu a krátkým nestandardizovaným rozhovorem.

Analýzu výtvarné tvorby klientů dokumentují vypracované případové studie (kasuistiky). Případová studie je pro psychoterapii i arteterapii dominantní metodou výzkumu

Analýzu osobních dokumentů jsem doplnila zúčastněným pozorováním a přímým kontaktem. Základní anamnestická data jsem si ze zdravotnické a psychologické dokumentace klientů, ke které jsem dostala souhlas k nahlížení.

V průběhu mé arteterapeutické práce v denním centru Barevný svět jsem si vedla deník, jak uvádí Disman - „terenní poznámky“. (12) Je to chronologický záznam o tom, co se děje ve zkoumaném prostředí, co se děje s tímto prostředím a co se

děje v pozorovateli. Důležitý je i popis prostředí. Artetrapeutické práce vychází z práce se skupinou, z pečlivě zapsaných poznámek, ale hlavně z rozboru jednotlivých kasuistik.

3.2. Charakteristika cílové skupiny

Cílový soubor tvořilo celkem 7 jedinců denního centra Barevný svět, poskytující denní péči osobám s mentálním a kombinovaným postižením starším patnácti let v Třebíči. Výzkumu se účastnili jak muži, tak i ženy s různým stupněm mentální retardace. Realizovaný výzkum proběhl v měsících leden až březen roku 2009. V práci jsou z důvodů ochrany osobních údajů smyšlená jména.

4. VÝSLEDKY

4.1.1. *Struktura arteterapeutického setkání*

Naše hodiny arteterapie probíhaly v keramické dílně centra, kde je velice dobře uzpůsobená místnost pro vedení arteterapie. První setkání bylo velice důležité. Nejprve jsem se představila všem účastníkům našeho setkání a následně sdělila co je to arteterapie, v jakém prostředí a s čím budeme pracovat. Schůzka byla dostatečně dlouhá na oboustranné seznámení. Ověřila jsem si jak dlouho jsou schopni všichni členové našeho sezení udržet pozornost a soustředit se. Takže jsem zvolila dobu našeho sezení 60 minut. Řídila jsem se základními pravidly při vedení arteterapeutické skupiny:

- přivítání skupiny
- zahřívací aktivity (pohybová aktivita, nakresli jak se dnes cítíš)
- výběr činností a témat (vysvětlení tématu, techniky)
- samostatná tvorba
- interpretace obrázků a následná diskuze (zaměření na vytvořený výtvarný produkt a jeho proces tvorby: klient vypráví, jaké pocity v něm vyvolává a jak reflektuje jeho nitro)
- ukončení sezení

Bylo potřeba při výběru techniky a materiálu řídit se individuálními potřebami klienta. Techniky a daná témata jsem se snažila vztáhnout přímo k osobě klienta. Arteterapeutických technik je mnoho. Arteterapeut může využít jakoukoli techniku.

Užité techniky a témata při práci s klienty s mentálním postižením jsem zvolila dle svého uvážení a po konzultaci s vedoucí mé práce.

4.1.2. Použité techniky arteterapie u klientů s mentálním postižením

- Skupinová kresba domu
- Skupinová kresba – volné téma
- Koláž na téma – moje rodina
- Autoportrét - kresba
- Kresba - maminky a tatínka
- Začarovaná rodina – kresba
- Baum test – kresba stromu
- Malba a tisk rukou
- Koláž na téma – nepříjemné věci
- Volná kresba
- Kolektivní hry (hry se jmény, dotýkání se barev, vrtění končetinami, pošli masku, podávání ruky, namaluj, jak se dnes cítíš)

4.1.3. Zhodnocení skupinové kresby

Skupinová kresba domu

Daná technika byla s klienty uskutečněna v průběhu našich sezení. Zadala jsem téma a určila materiál, se kterým budou pracovat. Po skončení dané činnosti dostali členové skupiny prostor k vyjádření nad svým artefaktem a nad výtvyrosty ostatních. Vše probíhalo se vzájemnou diskuzí.

Důležité bylo vysvětlení daného úkolu a srovnání, jak bude skupina pracovat. Bylo zajímavé pozorovat, kdo se ujme vedení skupiny. Hanka se ujala organizace pracovního procesu. Papír byl dostatečně velký na to, aby každý člen skupiny měl možnost něco nakreslit. Hanka rozdělila úkoly. Ona s Lenkou nakreslí dům, David a Pavel nakreslí slunce, mraky a ptáky a dále, co chtěli. Hanka s Lenkou se velice

soustředily na kresbu domu. Spolupráce všech členů skupiny byla aktivní s velkým pracovním nasazením. Jan nakreslil rybník plný kaprů a sebe, jak je chytá. Petra nakreslila sebe s pejskem a potom strom s kytíčkami. Po skončení dané činnosti měli za úkol členové skupiny povědět, jak se jim společně pracovalo a jednotlivě popsat, co nakreslili. Odpovědi všech členů skupiny byly pozitivní. Při jejich práci bylo vidět, jak spolupracují a jeden druhého respektují.

Problém ve spolupráci byl pouze v případě Petry a Pavla. Petře jsem musela znakovou řečí vysvětlit, jak má pracovat se skupinou a po té ji být na blízku, aby pracovala. Pavel ze začátku nechtěl kreslit, ale potom, co viděl pracovat všechny členy skupiny, zkusili jsme spolu nakreslit slunce. Hanka není schopna vytvářet nějaké koncepce. Lenka je schopna spolupráce a navázání na předešlou činnost. Jan nakreslil rybník s kapry. Pavel nakreslil slunce, které odpovídá preschematickému období. Na Davidovi bylo vidět, že nechce ze začátku spolupracovat, raději by práci přenechal holkám. Nakreslil ptáky a mrak. Katka se této techniky nezúčastnila.

Obr. č. 1. Skupinová kresba – volné téma

Skupinová kresba – volné téma

Tato technika se všem členů skupiny velice zamlouvala. Každý mohl nakreslit obrázek jaký chce, jak se nyní cítí, co má rád, záleželo to jen na jejich představivosti. Po skončení činnosti každý opět pověděl co nakreslil a jak se mu pracovalo. Začala Katka. Nakreslila dům s okolím a velkou kytku. Její nápadnost značí to, že chce předvést, co umí. Na práci se soustředila. U Davida je typická symbolika barev. Nakreslil sebe a psa. Svoji pravou ruku nakreslil tak, že ji ovládá hůře. Povídali jsme si o tom, že lidské postavě chybí některé části těla a pes taky není úplně správně nakreslen. Připojili se k nám i ostatní členové skupiny. Petra nakreslila sebe a kytičku. Znázornila se jako zvíře - je vidět, že si neuvědomuje svoji identitu. Lenka nakreslila dvě kytky, které byli různě barevné. Velice ji tato činnost bavila. Hanka nakreslila svůj oblíbený dům, který nenakreslila úplně podle svých představ, necítila se zrovna ten den nejlépe. Pavel nakreslil svůj typický obrázek, který bychom zařadili do období čaranic.

Tato technika napomáhá k lepšímu poznání členů skupiny a skupinové dynamice. Všichni klienti pracovali pilně a soustředili se na práci. Oproti jiným technikám spolu museli komunikovat a ujednotit si jednotlivé kroky a cíle. Tato technika zcela jistě podpořila jejich tvořivost a měla na ně velmi pozitivní vliv. Klienti, kteří se během hodin arteterapie příliš neprojevovali, najednou komunikovali s ostatními a chtěli se podílet na společné práci.

4.2. Kasuistiky

4.2.1. Kasuistika 1

Jan (1983)

Diagnostikován Downův syndrom se střední mentální retardací. Vzděláván na základní škole speciální, nyní navštěvuje v denním centru kurz na doplnění vzdělání. Pochází z úplné rodiny má dva starší bratry a mladší sestru.

Honza, žije se svým bratrem a jeho rodinou, je samostatný a dokonce by zvládl dojet do denního centra sám. Návštěva denního centra a jeho služeb je jeho jediná možnost sociálního kontaktu se světem a lidmi, které má rád. Má přátelskou povahu, mezi ostatními je oblíben, je nekonfliktní. Pracovníky denního centra vnímá jako „dospělé“ nebo „rodiče“. Vnímá je jako autority, kterým neodporuje.

S Honzou jsem pracovala již od počátku mého nástupu do denního centra, tedy tři měsíce. Setkávali jsme se každé úterý na arteterapeutickém sezení. Na začátku každého sezení jsme se přivítali a následovně se hrála nějaká hra, např. se jmény anebo mi každý z účastníků sezení nakreslil, jak se dnes cítí. Honza vždy maloval usměvavého panáčka. Díky své dobré jemné motorice může dostávat i náročnější úkoly. Nepatří k těm, po kterých je nutno výrobek kontrolovat a vracet k přepracování. Při práci se soustředí, udrží pozornost delší dobu, výborně navléká korálky a vyšívá. Rád kreslí a maluje.

Na počátku naší spolupráce působil nejistě, byl tichý, jeho slovní projev byl jednoslovný. Druhou naší společnou hodinu jsem zadala následující techniky a témata, v dalších jsme pokračovali do konce našich setkání.

Obr. 1. Naše rodina

Koláž na téma - naše rodina

Tématem dané hodiny bylo vytvořit koláž, která vystihuje naši rodinu. Rozdala jsem každému účastníkovi dvojstránku z časopisu, lepidlo, nůžky a velké množství časopisů a vysvětlila, jak budou postupovat při tvorbě jejich rodinné koláže. Museli najít v časopise osoby, které se členům rodiny podobají, samozřejmě i sebe, a umístit na dvojstránku. Měly to být obrázky, které je zaujaly a líbily se jim. Jedná se o individuální výtvar, osobní výpověď. Honzík vypadal, že moje instrukce pochopil. Pracoval se zaujetím a bylo zajímavé pozorovat, jaké obrázky si vystříhl. Všechny vystřižené osoby se trochu podobají rodičům a ostatním členům rodiny.

Po skončení dané činnosti každý člen skupiny povídal o svém díle a ukázal ho ostatním. Honzík se velice rozpovídal, popsal nám kdo je kdo na obrázku. U Honzíkova matku představovala paní v pravém horním rohu s dlouhými vlasy a otce umístil pod ni. Sebe Jan umístil na levou horní stranu. Svoji sestru pod něj a bratru dcerku vedle sebe. Své dva bratry umístil blízko své mámy, vždy v její blízkosti.

Maminku a tatínka taky zobrazil, jelikož na ně pořád myslí a má je rád. A na moji otázku, zda si uvědomuje, že už nejsou mezi námi, mi neodpověděl a sklonil hlavu. Potom nám pověděl, že má moc rád své sourozence a rád pomáhá s malým Pavlíkem od bratra. Přál by si pořád bydlet se svým bratrem a jeho ženou.

Nejdříve jsem se snažila popřemýšlet o celkovém dojmu z koláže. Koláž na mě působila velice dobrým dojmem. Honzík nemá ani jednoho z rodičů, proto žije u svého bratra, ale i přesto rodiče znázornil jako důležité osoby v jeho životě. Tato technika neslouží jen k hlubšímu poznání osoby, ale pomáhá jemu samému uvědomit si určitá fakta, souvislosti.

Plocha byla sice pokryta obrázky, ale některá místa byla prázdná. Bílá, prázdná místa mohou v životě znamenat tabuizované oblasti, určitou prázdnotu, nepropojenost života. Což by souviselo s jeho rodiči. Z koláže je zřejmé, že je pro něj rodina velice důležitá. Zachycuje zde jak minulost, tak současnost, touží potom, aby rodina fungovala.

Obr. č. 2. Autoportrét

Autoportrét

Zadání další hodiny znělo: nakresli sám sebe. Honzík se při této činnosti velice soustředil. Začal malovat hlavu a potom následovalo tělo, ruce a nakonec nohy. Hlavu nakreslil velkou, což může znázorňovat vysoké intelektuální aspirace, domýšlivost. Na kresbě jsou velmi důležité oči. Honza je nakreslil malé a jako kdyby byly vyděšené. Uši nakreslil velká, což je signál pro pocit méněcennosti, ale také mohou znamenat citlivost, nedůvěru nebo podezřívavost. Nos nakreslil žlutou barvou, je velký a nápadný. Ústa jsou velké a otevřená, jako by se něčeho bály, nebo divily. Otevřená ústa nám znázorňují orální pasivitu. Vynechaný krk znamená slabou vnitřní kontrolu.

Jeho kresba je typická pro preschematické období, jak uvádí Perout. V této vývojové etapě je dominující psychickou funkcí fantazijně emoční složka, která určuje i způsob poznání okolního světa. Vznik člověka je založen spíše na dotykových, pohybových a pocitových zkušenostech než na optických vjemech a postupně se vynořuje z kruhových útvarů, ke kterým jsou přidány nohy. Člověk bývá červený,

zelený, žlutý, v závislosti na oblíbené barvě. U Honzy jsou všechny tyto barvy zastoupeny.

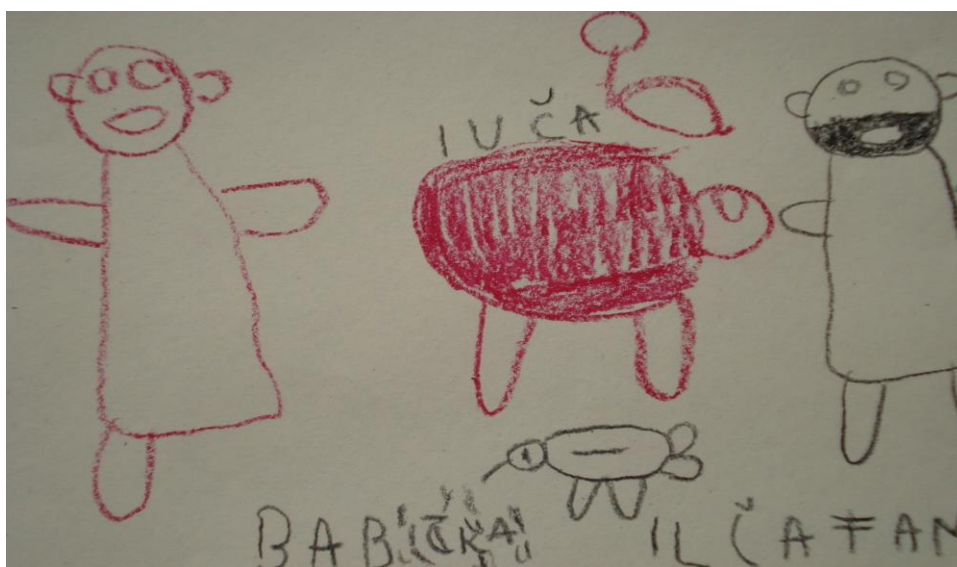
Je zde fenomestické znázornění – ústa i kolena jsou znázorněna jako kruh. Postavu umístil doprostřed a přes celý papír. Velká postava znázorňuje slabou vnitřní kontolu. Postava není umístěna v žádném prostředí. Je oblečena do jakéhosi kabátu. Použil fixy a pastelky na dokreslení prstů na rukou. Na otázku, zda je na sebe pyšný a jak se vnímá, odpověděl se smíchem, že je na sebe hrdý a že je vtipný a veselý kluk.

Obr. 3. Kresba maminky a tatínka

Kresba maminky a tatínka

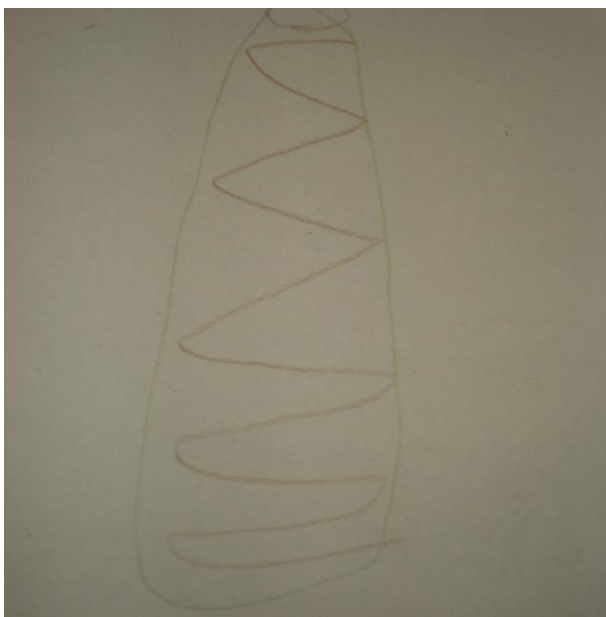
Honzíkovi jsem vysvětlila, že může nakreslit bratra s jeho manželkou, a taky tak učinil. Tento obrázek kreslil velice pečlivě. Chtěl, aby postavy byly co nejpodobnější. Symbolika barev typická opět pro preschematické období. U manželky bratra je hlava namalována žlutou barvou, oči, uši, pusa, kolena jsou fenomenisticky znázorněna jako kruh. U jeho bratra je perfektně nakreslena mužská tvář - touží být jako on. Postavy nejsou opět umístěny v žádném prostředí. Postavy jsou obě oblečené. Kresba postav odpovídá úrovni předškolního věku.

Obr. č. 4. Začarovaná rodina

Kresba – „začarované rodiny“

Nejnápadnější je úroveň kresby, nedal si vůbec záležet při malování z důvodu náročnější hodiny na soustředění. Předešlá kresba je mnohem pečlivější a rozvážněji kreslená. Bratra a jeho manželku znázornil jako medvědy, svoji sestru jako želvu, druhého bratra jako šneka a babičku jako ptáka. Nikde však nenakreslil sebe, což vypovídá o tom, že nemá zažitou rodinu.

Obr. č. 5. Test stromu

Test stromu – Baum Test – podle Kocha

Honza nakreslil strom, který je zcela nespecifický. Strom vypadá jako velký kužel. Chybí zde kořeny, koruna stromu, je podle něj malá koule nahoře. Když si strom rozdělíme na dvě části – koruna = hlava a kmen = tělo, vidíme, jak kmen potlačuje korunu až na samostatný okraj stránky. Kmen symbolizuje tělo, čáry na něm se vztahují k tělesnému vědomí. Strom znázorňuje naše „já“. Z obrázku na mě působí, že nemá povědomost o svém těle a duchu, svoji osobnost si v podstatě neuvědomuje.

Cítí nějakou energii, ale jeho hlava je tak malá, že ji nevnímá. Velikost stromu naznačuje to, jak vidí své místo ve světě. Potřebuje mnoho prostoru a tím si je méně jist, kde končí on a kde začíná zbytek života. Honzův strom nemá větve, což znamená, že ještě nevyjádřil své myšlenky. To, že strom nemá základnu, může znamenat, že se Honza cítí nejistý a nevnímá svůj vnitřní zdroj energie. Na dotaz, jestli si pamatuje na nějakou hezkou vzpomínku odpověděl, že teď si na nic nevzpomíná.

Obr. č. 6. Malba a tisk rukou

Malba a tisk rukou

Při dalším setkání jsem zadala činnost, která je dobrá na seznámení s výtvarnými prostředky a rozvíjení smyslového vnímání. Jan a ostatní členové skupiny měli za úkol namočit si ruce v husté barvě a vyzkoušet si, kolik různých otisků se dá vytvořit, např. otisky rozevřených dlaní, táhlé a kroužkovité pohyby. Bylo na každém, jakou barvu si zvolí. Honza zvolil žlutou barvu. Velice se soustředil při malování barvy štětcem na svou rozevřenou dlaň. Bylo patrné, jak ho tahle technika velice uklidňuje. Najednou se z ničeho nic rozpovídal. Mluvil o tom, jak ho těší, když ho někdo hladí po dlani a dá mu najevo, že ho má rád.

Žlutá barva stimuluje a podporuje duševní kapacitu člověka. Je to barva, kterou velice často používají děti. Jan, jak je již zjevné z obrázků, tuto barvu používá velice často. Může mít dětské vidění. Na otázku, proč si vybral tuto barvu, odpověděl, že ho hřeje jako slunce.

Obr. č. 7. Koláž nepříjemných věcí

Koláž nepříjemných věcí

Koláž nepříjemných věcí byla pro Honzu velice náročná. Téma jsem mu musela vysvětlit několikrát. Nejprve vystříhával věci, které má rád, ale po několikátém vysvětlení úkol pochopil a začal pracovat. Po vystříhání a nalepení koláže nám Honza sdělil, co svoji koláží chtěl vyjádřit, jaké věci mu jsou nepříjemné a co nemá rád.

Začal tím, že se bojí policie, dále nemá rád kávu a kouření. Nechce chodit k lékařům, má z nich nepříjemný pocit a hlavně se bojí injekcí. Nerad uklízí a nejí jídlo z těstovin a zeleniny. Koláž na mě působila dojmem, že ví o věcech, které nemá rád a snaží se jim vyhýbat. Ví, že není dobré kouřit a pít kávu, protože to škodí zdraví. Z policie má respekt a přitom se jí bojí. Pohled malého chlapce, který kouká zpoza nalepených obrázků, na mě působí nepříjemně, vyjadřuje pocit strachu a úzkosti před nástrahami světa a dnešní společností.

Obr. č. 8. Volné kresba

Volná kresba

Toto téma jsme zadala v posledním arteterapeutickém sezení, aby každý nakreslil obrázek, jaký bude chtít a vybral si čím bude malovat nebo kreslit. Honza zvolil na výrobu svého obrázku temperové barvy. Při malbě obrázku se velice soustředil a byl pečlivý v kresbě postav. Při mém dotazování, co kreslí mi opověděl, že kreslí paní ředitelku denního centra, pana učitele Jakuba, sebe a dva kamarády z centra - Michala a Jirku.

Tato technika je uvolňovací. Honza se oproti předchozím kresbám postavy velice zlepšil v tom, že si dal opravdu záležet, aby si postavy byly co nejpodobnější a nakreslil i pozadí. Paní ředitelku denního centra nakreslil celou v zeleném, protože ráda nosí zelené věci. Chybí ji namalovaná ruka, protože chtěl, aby se všechny postavy vešly na obrázek. Vedle paní ředitelky je Jakub - speciální pedagog. Zde zase znázornil mužské rysy, které mu imponují a chtěl by být jako on. Vedle speciálního pedagoga se nakreslil on, celý v červeném. Červená barva je barvou vitality, síly, života. Další dvě osoby jsou jeho dva kamarádi z denního centra.

Obrázek na mě působí velmi dobrým dojmem. Postavy jsou si opravdu velice podobné. Oproti předchozím kresbám si dal opravdu záležet na tom, aby obrázek byl pěkný a dokonce namaloval i pozadí, které se předtím neobjevovalo. Postavy se všechny smějí a mají radost.

Je vidět jeho posun v tvorbě. Lze považovat za paralelu psychického vývoje. U Honzy nastala také změna v chování. Začal více komunikovat a vyjadřovat svůj názor. Jednou při sezení odmítl splnit úkol, což se dříve nestávalo. Bylo vidět, že když Honza dostal možnost k tvůrčí činnosti, byl nadšený a pracoval s nasazením a byl spokojen s výsledkem.

4.2.2. *Kasuistika 2*

Pavel (1983)

U Pavla byla diagnostikována dětská mozková obrna s psychomotorickou retardací. Potřebuje pomoc jiné osoby při péči o vlastní osobu, při zajištění soběstačnosti z důvodu dlouhodobého nepříznivého zdravotního stavu. Žije v domácnosti se svými rodiči a starší sestrou. Má rád svoji babičku a dědu a svého psa Máju. Je u něj důležitý nácvik a upevnění motorických, psychických, sociálních schopností a dovedností. Sociálně terapeutické činnosti vedou k rozvoji nebo udržení osobních a sociálních schopností, proto je nutné, je u něj podporovat. Patří jsem – muzikoterapie, canistherapie, arteterapie.

Pavel je zbaven povinné školní docházky. Osm let navštěvoval speciální školku po té byl do dvanácti let doma. Je veselý povahy, k ostatním je přátelský, rád si sebou nosí svoje hračky a knihy o zvířatech a ochotně je půjčuje ostatním. Komunikace s ostatními probíhá bez problémů za použití některých zvuků a gest. Když na něj ostatní mluví, bez problémů rozumí a ví, co se po něm chce. Vyžaduje častou pozornost.

Při zadané práci je nutný dohled a spolupráce druhé osoby. Neudrží pozornost, neustále kouká kolem sebe a vyhledává kontakt s okolím. Na práci se umí krátce soustředit musí být povzbuzován k výkonu. Při kreslení neudrží linii, jeho jemná motorika je roztřesená, maluje pouze jednoduché linky a čáry. Nutné je vedení jeho linky a potom je výsledek velice dobrý. Zadanému úkolu rozumí. Hrubá motorika – v keramické dílně jsme se snažili zpracovávat hlinu mačkáním, valením, tvorbou koleček, válečků.

S Pavlem jsem také pracovala již od počátku našich arteterapeutických setkání. Práce s ním byla trochu náročnější. Některé techniky s ním nešly vůbec realizovat a u některých byla nutná má pomoc, ale výsledek byl vždy úžasný. Proto jsem musela vždy zvážit, zda tuto techniku zvládne, nebo ne. Pavel pokaždé, když mě viděl měl obrovskou radost a vítal mě s velkým nadšením. Když jsem mu sdělila, že budeme dneska spolu zase pracovat a kreslit, tak se smál a tleskal.

Bylo vidět, že ho některé techniky baví a pracuje se zaujetím, jen bylo potřeba být mu neustále nablízku, pomáhat mu vést ruku při kreslení a při koláži s vystřihováním a lepením. Při každém setkání, kdy měl nakreslit, jak se dnes cítí, nakreslil čmáranici a potom s mojí pomocí dokreslit oči a úsměv. Na počátku naší spolupráce působil velice přátelsky s chutí pracovat.

Obr. č. 1. Koláž naše rodina

Koláž na téma – naše rodina

S tvorbou rodinné koláže jsem musela Pavlovi pomoci. Vysvětlila jsem mu, co budeme dělat a že budeme hledat jeho členy rodiny v časopise. Hledali jsme postupně. Nejprve hledal mámu, pak tátu, sestru, babičku, dědu a Máju a nakonec sám sebe. Spolupráce s ním byla velice náročná. Snažila jsem se udržet jeho pozornost. Každou vystřiženou osobu sám nalepil. Rodinu jsme v časopise hledali pečlivě. Myslela jsem si, že ukáže na první obrázek co uvidí, ale bylo vidět, že se opravdu snaží každého člena nějak vystihnout.

Tu největší plochu koláže pokrývá obrázek matky s otcem. Na horní straně vedle otce je Pavlova sestra. Sebe znázornil vedle svého psa Máji. Na dolní straně je nalepen

obrázek babičky s dědečkem a psa Máji. Nezapomněl znázornit sestru s jejím přítelem vedle babičky. A na horní straně vedle matky je kočka jeho babičky, kterou má taky moc rád.

Po skončení činnosti jsme spolu s Pavlem představovali jeho rodinu ostatním členům našeho setkání.

Můj celkový dojem z koláže je dobrý. Maminku a tatínka jsme vystříhli jako mladé vitální osoby, které jsou pro něj velice důležité, má je moc rád a potřebuje jejich lásku a ochranu. Táta je pro něj asi velkým vzorem. Na svoji sestru také nedá dopustit a chápe i to, že má přítele. Je vidět, že má vřelý vztah ke zvířatům. Potřebuje, aby mu lidé projevovali lásku, aby se cítil v bezpečí. Žije si ve svém světě, který je bez starostí a ostatní věci nechává na rodičích. Některá místa jsou prázdná. Mohou znamenat určitou prázdnotu a nespokojenost v životě, ale v Pavlově případě se domnívám, že tomu tak není.

Pavel působil vesele a šťastně. Při tvorbě koláže jsme se spolu nasmáli a velice dobře spolu komunikovali. Prázdná místa koláže odpovídají jeho mentální úrovni, nechápe souvislosti některých věcí.

Obr. č. 2. Autoportrét

Autoportrét

Při zadání kresby autoportrétu byla opět nutná pomoc a to především ve vedení linky. Sám sebe vnímá, ale nezvládá se nakreslit. Objevují se u něj horizontální i vertikální linky a především opakované kruhové čáranice. Zbytek těla jsme kreslili s mojí pomocí. Sám by člověka nakreslit nezvládl. Nejradyji maluje fixami.

Obr. č. 3. Kresba začarovaná rodina

Kresb – „začarovaná rodina“

Tato technika opět vyžadovala moji pomoc. Vysvětlila jsem Pavlovi, jaké je zadání, ale nebyla jsem si jista, zda mě pochopil. Vzala jsem si encyklopedii zvířat a postupně jsem mu ukazovala, zda takové zvíře může být maminka, tatínek, sestra apod. Velice ho tato technika bavila, smál se a pojmenovával zvířata jako svoji rodinu. Mámu jsme znázornili jako kočku, tátu jako krokodýla, babičku jako Ferdu mravence, dědu jako koně a sestru jako želvu.

Samozřejmě jsem zvířata kreslila já a on mi říkal, koho zvířata představují. Sebe znázornil doprostřed jako velký kruh a vybarvil zvířata. Vybral si k tvorbě pastelky. Z kresby je zřejmé, že tátu vnímá jako silného člověka, respektuje ho a má z něj asi občas strach. Maminku má velice rád, vnímání jí jako něco krásného a rád se k ní tulí. Babička je velice pracovitá a pilná a dědeček taky. A sestra, která je znázorněná jako želva, se ráda schovává před problémy do svého krunýře.

Obr. č. 4. Test stromu

Test stromu – Baum Test – podle Kocha

Pavel při kresbě stromu pastelkami překvapivě velice dobře spolupracoval. Opět jsem musela lehce vést jeho ruku, ale korunu stromu zvládl nakreslit sám, což mě opravdu překvapilo. Nemá schopnosti, aby strom úplně ztvárnil.

Obr. č. 5. Malba a tisk rukou

Malba a tisk rukou

Tato technika se Pavlovi líbila snad se všech nejvíc. Už jen to, že si mohl pomalovat ruku barvou a následně otisknout na papír, ho rozveselilo. Bylo na něm

vidět, že při malování ruky se soustředí a tato technika ho uklidňuje. Bral to jako hru, když viděl, že se dá otisknout třeba jen jeden prst. Musela jsem mu opět být trochu nápomocná.

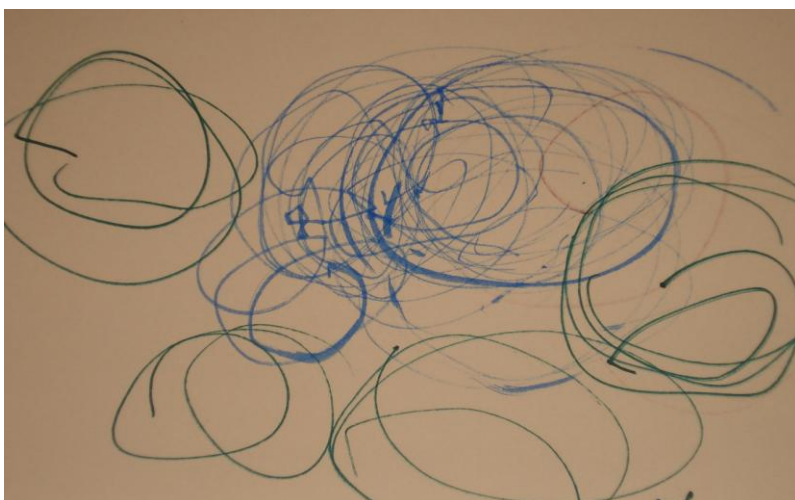
Při výběru barvy si zvolil červenou. Je to barva vitality, síly a života, kterou mají rádi všechny děti.

Obr. č. 6. Koláž nepříjemných věcí

Koláž nepříjemných věcí

U této koláže jsme postupovali stejně jako u rodinné koláže. Pavel zadání pochopil hned. Jak je již vidět na obrázku, je znázorněno hodně věcí, které nemá rád a bojí se jich. Pracovalo se nám velice dobře i soustředění se hodinu od hodiny zlepšovalo. Nejvíce se Pavel při hledání v časopise bál pavouků a čertů, které pak pořád předváděl. Je vidět, že vnímá násilí, tragedii a neštěstí.

Obr. č. 7. Volná kresba

Volná kresba

Nakonec našich setkání jsem Pavlovi vysvětlila, že dnes je poslední hodina arteterapie a může si nakreslit co bude chtít. Na kreslení si zvolil fixy. A jak je již vidět z obrázku, Pavel své výtvarné projevy má opravdu na úrovni dvouletého až tříletého dítě v období čáranic. Znázorněné kruhy a čáry jsou silné, což svědčí o tom, že je spokojený. Způsob úchopu držení fixy, nebo tužky o leččems vypovídá. Duševně opožděné děti nebo děti, které se správně nevyvíjejí, neumí tužku držet.

Marthe Bernsová se domnívá, že dítě, které pokryje čmáráním celý papír, by chtělo zaujmout všechno místo v matčině srdci a jeho srdce překypuje láskou. Toto tvrzení mi opravdu velice pasuje na Pavla. Působí jako člověk, který by lásku rozdal všem, je velice milý a o matce mluví také pořád a je vidět, že ji zbožňuje.

Na konci našeho setkání jsem u Pavla viděla veliký pokrok v celkovém rozvoji osobnosti. Pavel se začal více soustředit na práci, snažil se pracovat samostatně, i když někdy byla nutná pomoc. Některé techniky ho uklidňovaly a uvolňovaly. Dříve u práce musel hodně komunikovat a reagovat na okolí a to se nyní také změnilo. Jak zjistil, že má možnost k nějaké tvůrčí činnosti, měl ohromnou radost, kterou dával najevo citoslovcem „jé“.

4.2.3. *Kasuistika 3*

David (1984)

Diagnostikována lehká mentální retardace spojená s dětskou mozkovou obrnou se spastickou diparesou na dolní končetině. Pochází z neúplné rodiny. Žije s matkou a se svým mladším bratrem. Má ještě starší sestru, která má už vlastní rodinu. Absolvoval základní školu speciální v Třebíči, nyní ve stacionáři chodí do školičky, kde opakují věci, které se již naučil.

David je veselý, opatrný při projevu a je vnímavý. K cizím lidem je nedůvěřivý, působí jako introvert, ale po seznámení je milý, dokáže správně vyhodnotit situaci a podle ní se pak chovat.

S Davidem jsem také pracovala od počátku našich sezení. Zpočátku se zdálo, že nebude spolupracovat a komunikovat, ale postupem času se tato situace zlepšila. Na začátku sezení vždy nakreslil, že se cítí dobře a zapojoval se do her, které jsme hráli. I když z počátku bylo vidět, že se mu pracovat nechce a arteterapie mu přijde nezábavná. Při hodinách arteterapie se po správném vysvětlení dané techniky snažil dosáhnout správného výsledku. Někdy se mu práce z důvodů manuální neobratnosti nepovedla tak, jak by si on představoval. Nemá s tím žádné problémy snaží se dál po dostatečné motivaci. Velice rád maluje, a to především květiny a motivy přírody na hedvábí.

Je u něj velice důležité procvičování jemné motoriky, zručnosti a nácviku spolehlivosti, podpora fantazie prostorového vnímání, rozvoj komunikace s ostatními klienty a pracovníky. Dále propracovanost kresby i malby lidí i zvířat.

Obr. č. 1. Koláž naše rodina

Koláž na téma – naše rodina

První hodina arteterapie začala velice těžkým úkolem pro Davida. Vysvětlila jsem mu daný postup při tvorbě koláže a sledovala, jak se k tomuto úkolu David postaví. Z počátku si nevěděl rady. Zeptala jsem se ho, zda danému úkolu rozuměl. Opověděl, že ano, jen si neví rady, jak má najít v časopise někoho, kdo je podobný jeho rodině. Vysvětlila jsem mu, že to záleží jen na něm, že to nemusí být úplně identické osoby. Po té začal pracovat. Bylo nutné ho při práci kontrolovat. Rád poslouchá ostatní a sleduje, co se kolem něj děje, což jeho schopnost soustředění ještě oslabuje.

Koláž měl velice rychle zpracovanou. Zeptala jsem se ho, zda si myslí, že je už hotov s činností a zda má znázorněny všechny členy rodiny. Chvilí váhal a po té mi odpověděl, že nemůže některé členy rodiny najít. Dala jsem mu ještě chvíli na dodělání koláže a potom byl vyzván k představení své rodiny. David nám sdělil, že na pravé straně koláže se nachází jeho matka s přítelem, on, bratr a jeho sestra. Na druhé straně znázornil svoji sestru s jejím synem a potom ještě opět s jejím přítelem. A nezapomněl na svého psa Bena.

Celkový dojem z koláže je velice dobrý. Je vidět, že si uvědomuje svoji vlastní identitu. Znázornil se zde dvakrát, to velmi galantním způsobem. V budoucnu by se chtěl dostat do společnosti. Cítí se mnohem krásnější, než ve skutečnosti je. V jádru

se přitom cítí jako dítě. Z koláže je vidět, že má velice rád svoji sestru a potřebuje jí být nablízku. Zachycuje zde jak minulost, tak i budoucnost.

Obr. č. 2. Autoportrét

Autoportrét

Téma další hodiny bylo nakreslit sám sebe. David mi sdělil, že neumí nakreslit sám sebe, že tuto činnost dělat nechce. Vysvětlila jsme mu, že není jediný, kdo sám sebe nekreslil, a ať to nevzdává hned na začátku a pokusí se o to, že o nic přeci nejde. Snažila jsem se ho povzbudit a namotivovat k dané činnosti. David začal kreslit nejprve hlavu. Po té oči, nos a pus. Následovaly uši a vlasy. Nakonec nakreslil krk, břicho, ruce a nohy. Obličej je důležitým prvkem postavy. Velká hlava je typická pro kreslení malých dětí. Chybí zde obočí a oči jsou znázorněny jako tečky. Uši slouží k tomu abychom se něco dozvěděli. David je znázornil trochu velké, touží po vědění. Dále nakreslil kulatá ústa, což u něj znázorňuje opožděný vývoj. Davidova kresba je typická pro preschematické období. Z obrázku je zřejmé, že své zdravotní znevýhodnění neprožívá a neuvědomuje si své tělo.

Obr. č. 3. Kresba maminky a tatínka

Kresba maminky a tatínka

David hned na toto téma zareagoval – rozhodl se nakreslit matky přítele. Obrázek měl nakreslený velice rychle. Probrali jsme spolu ústně, zda postavám něco náhodou nechybí. Bylo vidět, že David nechce přemýšlet a, že se nad tím nechce ani zamyslet. Byl se svým dílem spokojen. Kresba maminky a tatínka je podobná předchozí kresbě. Postavám chybí některé části těla. Nad touto kresbou se opravdu nesoustředil a nedal si záležet. Je zřejmé, že mu chybí úplná rodina.

Obr. č. 4. Začarovaná rodina

Kresba začarované rodiny

Toto téma ho velice zaujalo. Moje vyprávění o tom, jak přijde kouzelník a začaruje členy rodiny do zvířat, mu přišlo velice zábavné a zajímavé. Snažil se nakreslit členy rodiny, jak je vnímá a zároveň jaká zvířata je nejvíce znázorňují. Matku nakreslil jako lva, čímž chtěl vyjádřit její sílu a odvahu. Sestru jako berušku a bratra jako Ferdu mravence práci všeho druhu. Zapomněl však znázornit sebe a matčina přítele. Na otázku, proč chybí on, mi odpověděl, že neví, jak by se nakreslil a „takhle přeci vypadá jeho rodina“. Z obrázku je vidět, že nemá úplnou rodinu.

Obr. č. 5. Test stromu

Test stromu – Baum Test – podle Kocha

Velikost Davidova stromu naznačuje to, jak vidí své místo ve světě. Nakreslil velký strom, který zřejmě znázorňuje jeho nápady, talent, energii a především potřebu se plně vyjádřit. To, že strom nemá základnu, může znamenat, že se cítí nejistý a nevnímá svůj vnitřní zdroj energie. Strom naklánějící se doprava naznačuje jeho sklon unikat z přítomnosti do budoucnosti.

Obr. č. 6. Malba a tisk rukou

Malba a tisk rukou

Tato technika se Davidovi velice líbila. U této techniky se rozpovídal a mluvil o tom, jak je to hrozně příjemné a uvolňující. Jedná se o techniku, která má člověka seznámit s výtvarnými prostředky a rozvíjet jeho smyslové vnímání. David si vybral červenou barvu. Soustředil se na to, aby štětcem řádně rozetřel barvu na dlani. Poté si vyzkoušel otisk ruky a jednotlivých prstů. Červená barva znázorňuje sílu, vitalitu, život.

Obr. č. 7. Koláž nepříjemných věcí

Koláž nepříjemných věcí

Tato koláž nebyla pro Davida vůbec těžká. Při zadání tématu nám sdělil, že je spousta věcí, které nemá rád. Pracoval s rozvahou a pečlivě vybíral věci, které mu jsou opravdu velice nepříjemné. Po vystřížení a nalepení obrázků nám pověděl o své koláži. Nejdříve začal hovořit o tom, jak se nerad váží a nemá rád doktory a injekce. Potom hovořil o tom, že nemá rád lyžování a jízdu na kole, protože nemůže tento sport vykonávat. Doprostřed koláže umístil Jana Krause. Nechápe prý jeho styl humoru. Nemá prý rád dívčí skupiny, které si na něco hrají a chtějí někomu vnutit jejich styl hudby. Alkohol a cigarety vnímá jako něco co škodí zdraví a ví, že se to nemá. A samozřejmě má strach z autonehod. Je zřejmé, že David vnímá a chápe okolní svět a je si vědom věcí, které nemá rád.

Obr. 8. Volná kresba

Volná kresba

David se rozhodl, že bude malovat vodovými barvami. Hned věděl, co bude malovat. Namaloval les a v něm zajíce. Zeptala jsme se ho, proč namaloval zrovna takový obrázek. Prý se těší na to, až bude jaro a bude moct chodit do lesa s mámou na vycházky. Obrázek byl velice pečlivě namalován.

Po dobu našich setkání bylo vidět, jak se David začíná více soustředit. Už nesledoval, co se děje kolem něj a více se soustředil na dané téma. Zpočátku moc nekomunikoval, ale tato komunikační bariéra se záhy odstranila, kdy mi začal důvěřovat. Začal se více zajímat o to, jak danou činnost dotáhnout lépe do konce, což dříve neuměl a spíše daný úkol rychle splnil. V půlce našich sezení bylo vidět, jakou má radost, dostane-li možnost k tvůrčí činnosti.

4.2.4. *Kasuistika 4*

Petra (1987)

Diagnostikována středně těžká mentální retardace s absolutní hluchotou na obě uši. Žije v domácím prostředí se svým otcem a mladším bratrem. Komunikace s ní je velice obtížná, pokud člověk nezná základy znakové řeči. V denním centru má klíčového pracovníka, který s ní mluví znakovou řečí. Navštěvovala speciální školu pro sluchově postižené v Českých Budějovicích.

Emočně působí jako velmi otevřená, veselá a svérázná. Velice vyhledává fyzický kontakt. Ráda na sebe upozorňuje a strhává pozornost. Vyhledává společnost, musí být vždy v centru dění. Práci s využitím jemné motoriky zvládá výborně. Je u ní důležité vysvětlení (znakovou řečí, odezíráním, ukázkou). Je důležité ji motivovat k práci, neustále hlídat a citlivě přistupovat. Při práci je pasivní a čeká na pokyny. Zvládne nakreslit a namalovat klasické motivy (sluníčko, postavu, květiny).

Začátek našeho setkání provázelo přivítání a představení arteterapie. Jelikož jsem na střední škole absolvovala kurz znakové řeči, snažila jsme se využít svých poznatků a Petře vysvětlit, co spolu budeme dělat. Spolupráce s ní byla na začátku velice obtížná. Nebyla schopna udržet pozornost a s prací byla vždy velmi rychle hotova a chtěla odejít někam jinam. Postupem času jsme si k sobě našly cestičku, protože jsem Petře dala najevo, že mám zájem s ní pracovat a věnovat se jí. Některé techniky s ní provést nešly z důvodů špatné komunikace a nesoustředěnosti. Vyžadovala moji pomoc a opakované vysvětlení, vždy jsme spolu komunikovaly znakovou řečí, nebo ukázkou dané činnosti.

Obr. č. 1. Koláž naše rodina

Koláž na téma – naše rodina

Vysvětlit Petře, jaké je téma dnešní hodiny a jak má danou činnost vykonat, bylo opravdu velice náročné. Ale nakonec pochopila daný úkol a začala vystříhovat jednotlivé členy rodiny. Musela jsem jí dát najevo, že ji sleduji, jak pracuje. Po vystřížení všech členů rodiny, jsem ji vysvětlila, že dané obrázky musí nalepit. Pracovala s radostí a smála se.

Pomáhala jsem Petře při představování jednotlivých členů rodiny, které vystříhla. Na levé straně koláže znázornila svého otce a v pozadí sebe. A na levé straně od otce umístila obrázek babičky, pod ní svého mladšího bratra. Na pravé straně se objevuje opět Petra, pod ní babička s jejím bratrem a znovu její táta.

Koláž na mě působila zajímavým dojmem. Znázornila osoby, které má opravdu ráda a jsou pro ni důležité. Nezapomněla ani na sebe a to v několika podobách. Velice dbá na svůj vzhled. Chodí pěkně oblékaná a má na sobě samé řetízky a náramky, což vnímá jako velice důležité. Koláž na mě působí i tak, že neví, co se svým životem.

Obr. č. 2. Autoportrét

Autoportrét

Vysvětlila jsem Petře pomocí znakové řeči, že má na obrázek nakreslit sama sebe. Z jejího výrazu a nadšení bylo vidět, že mě pochopila a hned začala malovat. Musela jsem stát kousek od ní, aby viděla, že se dívám, jak hezky pracuje.

Její kresba odpovídá nižšímu věku. Zařadila bych jej do preschematického období. Petra nakreslila malou postavu, které chybí nohy, což znázorňuje úzkost a nejistotu. Dále nakreslila oči, které jsou prázdné. Může vypovídat o tom, že má citový útlum a nechce vypovídat o sobě. Prsty připomínají květiny, jistý projev pocitu viny. Obrázek na mě působí dojmem, že sama sebe nepřejímá. Cítí se izolovaně mimo svět.

Obr. č. 3. Začarovaná rodina

Kresba začarované rodiny

Tato technika se Petře velice líbila. Zpočátku jsem si nebyla jista, zda daný úkol pochopila, proto jsem ji to názorně několikrát ukázala. Petra znázornila sebe jako kočku, bráchu jako psa a tátu jako člověka. Dokonce nakreslila i jejich dům a zahrádku. Danou činnost pochopila podle svého uvážení. Sebe vnímá jako kočku, něco krásného a chytrého.

Obr. č. 4. Test stromu

Test stromu - Baum test – podle Kocha

Petra nakreslila strom velice jednoduše. Zadanému úkolu porozuměla bez problémů. Chybí zde základna, to znamená, že se cítí nejistě. Strom se naklání mírně doleva, což znamená, že lpí více na minulosti než budoucnosti. Kmen symbolizuje tělo. Její korunu stromu odděluje od kmene čára, její myšlenky jsou zřejmě odděleny od jejích pocitů. Listy na stromě představují její růst a spokojenost. Na moji otázku, zda si pamatuje na hezkou, nebo škaredou vzpomínku nedokázala mi na tuto otázku odpovědět.

Obr. č. 5. Malba a tisk rukou

Malba a tisk rukou

Tato technika byla pro Petru velice přínosná z důvodu jejího rozvoje smyslového vnímání. Bylo na ní vidět, jak jí práce s barvou opravdu zaujala a soustředila se na to, aby správně namalovala svoji dlaň, kterou pak obtiskla na papír. Zvolila zelenou barvu. Je to barva rovnováhy, která podporuje nervový systém. Petru velice bavilo zkoušet si několik obtisků ruky a prstů. U této techniky se smála a měla tendenci s námi se všemi mluvit a ukazovat, co udělala.

Obr. č. 6. Koláž nepříjemných věcí

Koláž nepříjemných věcí

Danou techniku bylo nutné Petře opakovaně vysvětlit, protože měla tendenci vystříhávat věci, které se jí líbí. Zvolila jsem tedy názornou ukázkou, bylo vidět, že mě pochopila a začala pracovat pod dohledem. Z koláže je patrné, že nemá ráda násilí, doktory, braní léků, pocit smutku. Vyjadřuje nechuť cvičit a strach z brouků. Koláž na mě působila, že se cítí osamělá.

Obr. č. 7. Volná kresba

Volná kresba

Petra zvolila kreslení pastelkami. Zdálo se, že hned ví, co bude kreslit. Nakreslila sebe s mladším bratrem, jak jsou na procházce. Kolem jsou mraky, velký komín a slunce. Postavy odpovídají nižšímu věku - jak jsem se již zmínila - preschematickému období. Petra opět nakreslila malé postavy, kterým chybí nohy, což znázorňuje úzkost a nejistotu. Nyní nakreslila oči, které nejsou prázdné. Může vypovídat o tom, že si svůj citový útlum začíná uvědomovat. Obrázek na mě působí dobrým dojmem. Má moc ráda svého bratra a cítí povinnost se o něj starat.

Již v průběhu našich setkání jsem u Petry viděla velký pokrok v tom, že se naučila soustředit na práci a ne od ní odbíhat, což se jí v některých jiných terapiích nedaří. Dokázala u činnosti vydržet příslušnou dobu, a snažila se pracovat s nasazením a podle pokynů. Na začátku byla naše komunikace nejistá, ale postupně mi začala důvěřovat a byly jsme schopny se spolu domluvit pomocí znakové řeči. Její zručnost a tvořivost se také hodinu od hodiny zlepšovala. Působila na mě, že při možnosti tvůrčí činnosti a následné interpretace obrázků byla namotivována k tomu, aby pracovala co nejlépe a následně pak byla pochválena.

4.2.5. *Kasuistika 5*

Katka (1977)

Diagnostikována lehká mentální retardace s výrazným psychickým infantilismem. Dále má dalekozrakost obou očí. Vzdělávána na základní škole speciální podle IVP. Pochází z neúplné rodiny. Byla vychovávána do svých dvanácti let v dětském domově v Olomouci. Nyní žije se svým biologickým otcem. Má několik sourozenců, se kterými se nikdy neviděla.

Katka je žena romského původu, která nikdy nebyla vychovávána podle romských tradic a způsobu života. V denním centru je velice oblíbená. Klienti denního centra si jí velice váží a cítí se v její blízkosti spokojeni a šťastni. I mezi pracovníky si našla velké sympatie, a to nejen u nich.

Je velice emočně otevřená, vnímavá a citlivá, upřímná. Ráda plní neobvyklé úkoly a plně za ně přebírá zodpovědnost. Úkol vždy vykoná samostatně a správně. Velice ráda maluje na hedvábí a vyrábí trička.

S Katkou jsem také pracovala již od počátku našich arteterapeutických sezení. Práce s Katkou byla opravdu na výborné úrovni. Velice dobře se mi s ní pracovalo. Na začátku našich sezení jsme se přivítali hrou, nebo nakreslením toho, jak se dnes cítíme. Z Katky každý den vyzařovala pozitivní nálada. Bylo to takové sluníčko našich sezení. U Katky je kresba i malba osvojena spolu s abstraktní motivy. Bylo na ní vidět, jak ráda experimentuje. Po logickém vysvětlení systému práce pracuje samostatně. Pracuje pečlivě a s rozvahou. Ráda se zapojovala do daných činností, a to vždy s velkým nadšením.

Obr. č. 1. Koláž naše rodina

Koláž na téma – naše rodina

Zadaný úkol Katka pochopila s přehledem. Pracovala samostatně a na danou činnost se soustředila. Po skončení dané činnosti jsem Katku vyzvala k tomu, aby nám ukázala a popsala svou rodinu. Na pravé straně koláže Katka znázornila svůj pokoj, vedle něj svého bratra, pod ním babičku a dědu, na levé straně celou jejich početnou rodinu - a to dvakrát, sebe v objetí jejího přítele.

Můj celkový dojem z koláže byl takový, že Katka nemá zažitou rodinu, i když po ní moc touží. Rodina jí neposkytla to, co by potřebovala - lásku, pocit bezpečí a jistoty. Teprve teď získala pocit, že někam patří a má oporu ve svém otci. Katka se zmínila o tom, že velice touží poznat celou svoji rodinu. Ví však, že jí to nikdy nebude umožněno, jelikož na ně nemá kontakt a zná je jen z vyprávění od svého otce.

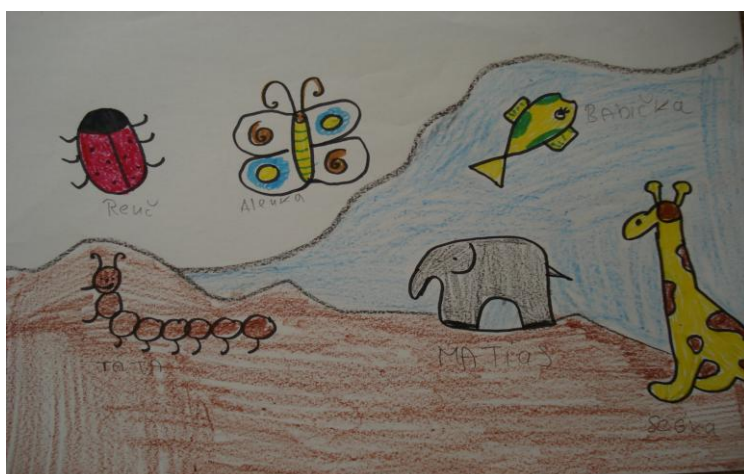

Obr. č. 2. Autoportrét

Autoportrét

Katce kresba její osoby nedělala vůbec žádný problém. Obrázkem postavy dokonale vykreslila sama sebe. Každý detail na svém těle zobrazila, pouze ruce jsou nakreslené jako nějaká chapadla. Tělo připomíná dětskou postavu.

Při zadání další techniky kresby maminky a tatínka jsme se dohodly, že ji dělat nebude z osobních důvodů. Domluvily jsme se, že bude pracovat s keramickou hlinou. Když jsme ji pověděla, že má volné pole působnosti a může si vyrobit, co bude chtít.

Obr. č. 3. Začarovaná rodina

Kresba začarované rodiny

Katku tato technika velice pobavila. S chutí začala kreslit. Kresbu bych zařadila do období pseudonaturalistické období. Změny a důležitost kreslení figury korespondují s vývojovými změnami, které se odehrávají s tělem adolescentů. Často se objevují spontánní kresby, které mají přehnané sexuální charakteristiky. Portréty odhalují podvědomé potřeby, vyjadřují ideální představu o sobě, někdy naopak říkají pravdu a ničí tak jednu z nepravých iluzí. Katka sebe nakreslila jako berušku. Svého otce nakreslila jako housenku a přítele jako slona. Sestra má podobu žirafy, babička je ryba a kamarádku znázornila jako motýla. Obrázek na mě působí dojmem, že Katka vnímá velice dobře to, že nemá úplnou rodinu a má spíše přátele, kterých si moc váží a cení.

Obr. č. 4. Test stromu

Test stromu – Baum Test – podle Kocha

Katka nakreslila strom, který má představovat jabloň. Strom vypadá jako váza. Má potřebu vnímat krásné věci koukat na ně a vytvářet je. Velikost stromu znázorňuje to, jaký vidí své místo ve světě. Katka nakreslila zem, trávu, což znamená určité vědomí svého já. Strom je nakreslen uprostřed obrázku. Takto malují lidé, kteří žijí více v přítomnosti než minulosti či budoucnosti. Kmen symbolizuje tělo, jakékoli čáry na něm se vztahují k tělesnému vědomí. Koruna stromu představuje hlavu nebo mysl. Příliš mnoho plodů může znamenat potřebu předvádět se. Moc jí toho v životě nepotkalo, má v životě jednu ztrátu, což znázorňuje spadlé jablko.

Obr. č. 5. Malba a tisk rukou

Malba a tisk rukou

Při dalším arteterapeutickém sezení, jsem zvolila tuto techniku. Tato technika je vhodná na rozvoj smyslového vnímání. Katka byla z této techniky nadšena. Ukazovala všem členům skupiny, jakou barvu si zvolila. Soustředila se především na to, aby správně rozestřela barvu na dlaň a po té obtiskla na papír. Po této technice byla velice pozitivně naladěna.

Obr. č. 6. Koláž nepříjemných věcí

Koláž nepříjemných věcí

Katce nedělalo vůbec žádný problém znázornit to co nemá ráda. Při práci se soustředila především na to, aby našla opravdu věci, které ji nechutnají. Po dokončení své práce nám představila svoji koláž.

Katka nemá ráda především zeleninu a všechna jídla z ní. Bojí se lékařů a nemá ráda lidi, kteří ukazují až moc své přednosti. Láhví vína poukazuje na nechuť k alkoholu. Katka si je velice vědoma věcí, které nemá ráda a dokázala je vyjádřit a znázornit.

Obr. č. 7. Volná kresba

Volná kresba

Katka při kreslení obrázku úplně zářila, což je vidět i na obrázku. Prožívá jednu ze svých šťastných etap života, kdy je zamilovaná. Obrázek vyjadřuje radost, sílu napětí a energii, která z ní vyzařuje. Postava je detailně znázorněna. Odpovídá mentálnímu věku mezi 12 – 13 lety. Zeptala jsem se jí, co chtěla obrázkem vyjádřit. Odpověděla, že chtěla nakreslit, jak je nyní šťastná, a chtěla využít možnost se o to s někým podělit.

Katka na každé arteterapeutické setkání chodila ráda. Velice ji zaujala technika koláže a kresba začarované rodiny. Vždy když dostala možnost, něco tvořit a pracovat byla pozitivně nalezená a soustředila se na danou činnost.

4.2.6. *Kasuistika 6*

Lenka (1972)

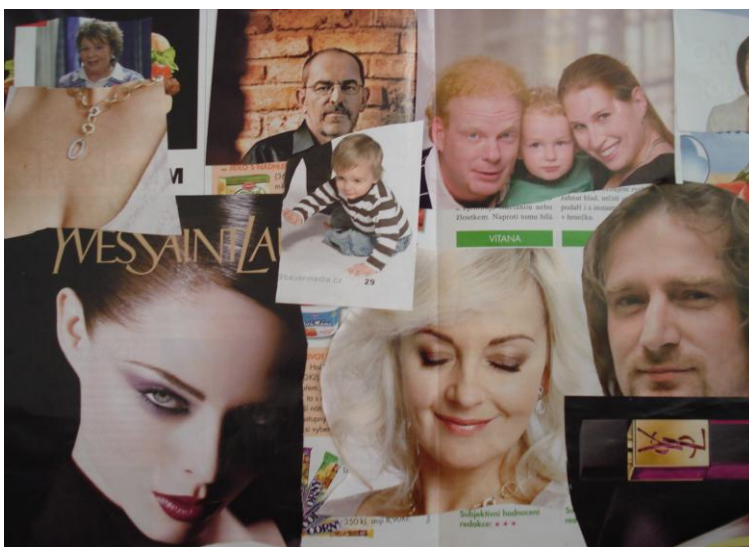
Diagnostikována dětská mozková obrna s lehkou mentální retardací. Žije s rodiči ve společné domácnosti. Má dvě starší sestry. Navštěvovala Základní školu speciální v Třebíči, kterou nedokončila.

Je velice citlivá a vnímavá k okolí. Nemá ráda soucit, hned se rozbrečí. Mezi cizími lidmi si moc nevěří a straní se, po chvíli se však rozkouká. Do hovoru se dá hned s lidmi, kteří jsou pro ni nějak zajímaví. V denním centru má několik blízkých kamarádů. V kolektivu působí spíše pasivně než aktivně.

Spolupráce s Lenkou byla výborná. Zpočátku si nebyla jistá, nevěděla jak se projevovat a jak se chovat v mé blízkosti. Po navázání kontaktu byla naše komunikace na přátelské úrovni. Lenka je velice vnímavý člověk. Každou činnost prováděla svědomitě a s pracovním nasazením. Dělá ráda práci, která má smysl. Lenka na začátku našich setkání vždy nakreslila, že se cítí dobře. Zapojovala se do všech aktivit, které jsme dělali na začátku sezení (pošli masku, dotýkání barev, hra se jmény).

Od práce se nenechá vyrušit. Potřebovala mít jistotu, že jsem někde nablízku a může mě kdykoliv požádat o radu. Nerada pracuje sama bez možnosti komunikace s terapeutem, potřebuje mít jistotu správného řešení. Činnost s využitím jemné motoriky zvládá dobře. Kresba a malba osvojena. Kreslí květinové motivy, lidské postavy a občas podle předlohy, kterou si sama vybere.

U Lenky je důležité zaměřit se na udržení stávajícího stavu. Podpořit ji v rozvoji komunikace s ostatními klienty

Obr. č. 1. Koláž naše rodina

Koláž na téma – naše rodina

Lenka zadání dané hodiny pochopila a začala ihned pracovat. Na práci se soustředila a pracovala podle instrukcí. Po dodělení koláže nám Lenka ukázala svůj výtvar. Lenka nám popsala svoji rodinu opravdu do detailů. O každém členovi rodiny nám vyprávěla, co dělá a jak ho má ráda. Bylo vidět, že tato technika se jí velice líbila.

V pravém horním rohu znázornila Lenka svoji sestru s manželem a její dcerou. Pod nimi matku s otcem. Sebe Lenka umístila na levé straně dolního okraje koláže. Nad ní je babička a vedle děda. Má velice ráda dceru od své sestry, proto ji vystříhla a nalepila dvakrát. Koláž na mě zapůsobila velice dobrým dojmem. Lenka by chtěla být krásná mladá žena, který ví, co chce a velice po tom touží. Je velice fixovaná na svoji rodinu. Má ji ráda a váží si jich.

Obr. č. 2. Autoportrét

Autoportrét

Tuto techniku Lenka zvládla také bez problémů. Lenka nakreslila velkou postavu, čímž lze říci, že je pro Lenku významná. Velká postava může znamenat slabou vnitřní kontrolu. Výraz tváře do jisté míry odráží náladu, kterou připisuje kreslíř své osobě jako dominantní. Lenka nakreslila větší hlavu, což vypovídá o jejím sebevědomí, sklonu ke kontrole situace a lidí v rodině, jakož i vitalitu. Otevřené oči lze směřovat směrem k extroverzi. Velký nos bývá známkou vnímané sebejistoty. Způsob držení rukou má vztah k snadnosti a ochotě při navazování mezilidských vztahů. Symbolická barevnost, mladá postava. Nachází se mentálně v předškolním věku.

Obr. 3. Kresba maminky a tatínka

Kresba maminky a tatínka

Lenka nakreslila svoje rodiče tak, jak je vnímá a vidí. Na kresbu se opět velice soustředila. Postavy jsou podobné předchozímu výtvoru. Symbolická barevnost je opět zastoupena. Obě postavy nakreslila stejně velké, což znamená, že jsou pro ni obě velice významné.

Obr. č. 4. Začarovaná rodina

Kresba začarované rodiny

Lence se tato technika velice líbila. Při vyprávění, když přijde kouzelník a začaruje vaši rodinu do zvířat, se smála. Ze začátku si nevěděla rady, jak nakreslit jednotlivé členy rodiny jako zvířátka. Tak jsme si spolu chvíli povídali o rodině a potom hned začala pracovat.

Lenka nakreslila matku jako kočku, tátu jako psa, sebe a sestry znázornila jako děti z hmyzí říše, motýla a dvě berušky. Z Matějčkových výzkumů vyplývá, že kočka je zvíře výrazně ženské a pes výrazně mužské. Pes zaujímá dominantní postavení pro otce.

Obr. č. 5. Test stromu

Test stromu – Baum Test – podle Kocha

Velikost jejího stromu naznačuje to, jak vidí své místo na světě. Potřebuje hodně prostoru, je si málo jistá svým místem ve světě. Její strom nemá základnu, což může znamenat, že se cítí nejistá a nevnímá svůj vnitřní zdroj energie. Strom, který se naklání doprava naznačuje sklon unikat z přítomnosti do budoucnosti.

Obr. č. 6. Malba a tisk rukou

Malba a tisk rukou

Tato technika působila na Lenku velice pozitivně. Jako ostatní členové skupiny uvedla, jak se jí tato technika líbí a uklidňuje ji. Vyzkoušela si všechny možné otisky ruky. Tato barva znázorňuje rovnováhu mezi modrou a žlutou. Podporuje nervový systém. Působí uklidňujícím způsobem. Symbolizuje naději a klid.

Obr. č. 7. Koláž nepříjemných věcí

Koláž nepříjemných věcí

Lence nedělalo vůbec žádný problém vyjádřit to, co nemá ráda. Její práce odráží především tyto neoblíbené věci, k nim patří, zeleninové rizoto a ovocné polévky. Po dokončení své práce nám představila svoji koláž.

Bojí se lékařů a lidí, kteří jsou agresivní. Nelíbí se jí lidé, kteří mají tetování a chodí nevhodně oblečení. I bývalého prezidenta České republiky zahrnula do koláže z důvodu, že ji není nesympatický. Lenka si je velice vědoma věcí, které nemá ráda a dokázala je vyjádřit a znázornit.

Obr. 8. Volná kresba

Volná kresba

Tato technika je uvolňovací a může poukázat na aktuální problém. Lenka vždy při kreslení volila fixy. Lenka nakreslila jarní přírodu. Na moji otázku, proč nakreslila právě tento obrázek, odpověděla, že se už nemůže dočkat až bude jaro. Znázornila, jak stromy, tak i kopce, na kterých rostou květiny. Opět je zřejmá výrazná symbolika barev.

Lenka po hodinách arteterapie začala lépe komunikovat s ostatními klienty a zapojovat se do kolektivní práce. Arteterapie měla příznivý vliv na její koncentraci, zručnost i paměť. Lenka ráda navštěvovala hodiny arteterapie .Když měla možnost k tvůrčí činnosti reagovala s nadšením a pracovala s velkým nasazením.

4.2.7. *Kasuistika 7*

Hana (1983)

Diagnostikována střední mentální retardace. Žije v rodině, která si ji vzala do opatrovnictví společně s jejími sestrami. Dětství měla velmi náročné. Nežila společně se svými sestrami. Povinnou školní docházku má splněnou a nyní ve stacionáři navštěvuje školu, kde s ní speciální pedagog opakuje již předešlé znalosti.

Emočně působí jako otevřená, citlivá, v některých situacích až přecitlivělá. Spíše se drží kamarádů a známých tváří, než aby navazovala nové kontakty. Ve spoustě situacích si nevěří a vyhledává podporu ve skupině. Nerada pracuje samostatně, chce být neustále v centru dění.

Při zadané práci si velice všímá ostatních. I přesto, že má takovou energii, vyhledává jemnou až náročnou práci, kterou dokončí do detailů. Práci jemné motoriky zvládá dobře i bez dozoru. Kresba i malba je osvojena, motiv domečků je velice častý. Vyhledává slovní i fyzický kontakt, pohlázení a podporu.

Začátek našeho setkání provázelo přivítání a představení arteterapie. Na začátku našich sezení se cítila nejistě, ale to se postupem času změnilo a lehce se mnou navazovala kontakt a byla velmi přátelská. Zpočátku se na práci nesoustředila, tak jak by měla, pozorovala ostatní a potřebovala se mnou udržovat slovní kontakt. Po vysvětlení, že se na práci musí soustředit, a nechat pracovat ostatní, se její postoj k práci změnil. Její iniciativa k práci je spíše pasivní, po vysvětlení úkolu a přesvědčování, že to má zkusit, pracuje sama a velice pečlivě.

Je u ní důležité vhodně ji na motivovat k práci, aby udržela pozornost a nerušila ostatní.

Obr. č. 1. Koláž naše rodina

Koláž na téma – naše rodina

První hodina arteterapie začala nelehkým úkolem pro Hanku. Vysvětlila jsem daný postup a při tvorbě koláže jsem sledovala, jak se k tomuto úkolu Hanka postaví. Zpočátku si nevěděla rady. Zeptala jsem se jí, zda danému úkolu rozuměla. Opověděla, že ano, jen si neví rady, jak najít v časopise někoho, kdo je podobný její rodině. Vysvětlila jsem jí, že to záleží jen na ní, že to nemusí být úplně identické osoby. Poté začala pracovat. Měla tendenci se bavit s ostatními a mě se vyptávat, jestli to dělá správně.

Na koláž potřebovala nejvíce času ze všech členů skupiny. Bylo vidět, že chce daný úkol splnit správně a soustředí se na danou činnost. Po skončení činnosti jsem ji vyzvala k představení její rodiny. Sdělila nám, že na pravé straně koláže se nachází ona s jejími rodiči. A na levé straně koláže její dvě sestry, dědeček, strejda a znovu ona s rodiči na dolní straně.

Celkový dojem z koláže na mě působil velice pochmurně. Je vidět, že ji v minulosti nějak zasáhla rodina. Byla oddělena od svých sester a neznala rodinu, kterou má až nyní. V koláži je spousta prázdných míst, která by se dala vyplnit. Je

pro ni velice důležitá nynější rodina, cítí se s nimi dobře a má je ráda. Zachycuje zde jak minulost tak i budoucnost. Zeptala jsem se, jak vnímá své rodiče. Odpověděla, že je má moc ráda a jsou pro ni moc důležití. O budoucnosti nepřemýšlí a těší se z každého dne.

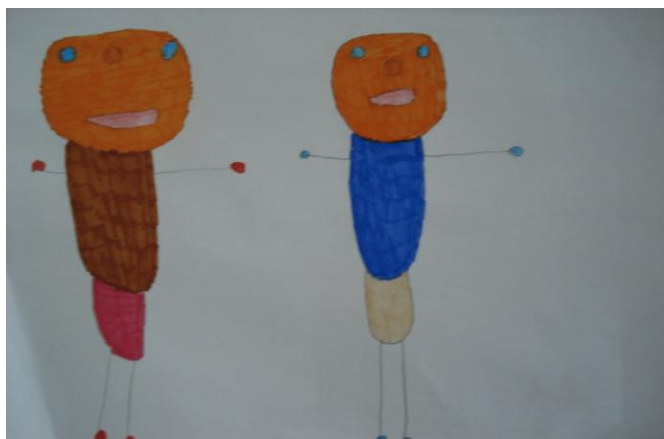

Obr. č. 2. Autoportrét

Autoportrét

Hanka hned po vysvětlení dané techniky začala kreslit. Její kresbu bych zařadila do preschematického období. V této vývojové etapě je dominující psychickou funkcí fantazijně emoční složka, která určuje i způsob poznání okolního světa. Toto období je přímým pokračováním čáranic. Dítě začíná vytvářet znaky, u kterých je zpočátku těžké rozhodnout, co vlastně znamenají. Kolem pátého roku začínají být rozlišitelní lidé, stromy, domy. V šesti letech jsou významy zobrazení jasnější. První symbol, který se dítě pokouší vytvořit, je člověk-hlavonožec. Chodidla a ruce znázornila jako kolečka. Pusa ukazuje na její výmluvnost. Z obrázku je poznat, že je spokojená. Uvědomuje si svoji osobní identitu.

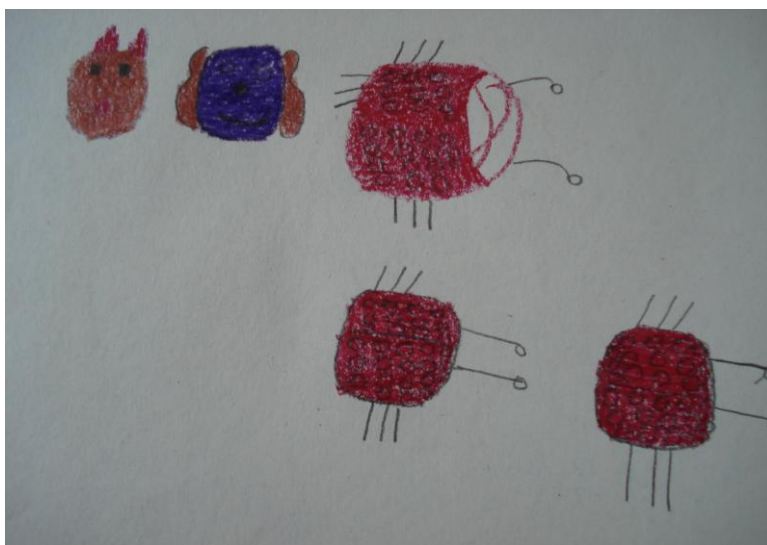
Povídaly jsme si o tom, jestli je se sebou spokojená, jak vypadá a jestli je šťastná. Odpověděla, že je spokojená, ale nemyslím si, že by nad tím někdy přemýšlela. Ráda nosí hezké věci a líbí se ostatním.

Obr. 3. Kresba maminky a tatínka

Kresba maminky a tatínka

Hanka zadání dané činnosti pochopila a hned začala pracovat. Velice se zlepšila její pozornost na danou práci. Vyzvala jsem ji po dokreslení obrázku, ať mi o něm něco poví. Matku znázornila elegantní, v modrém svetru a sukni. Povědomí o tom, jak vypadá lidské tělo nemá. Povídaly jsme si o tom, co lidskému tělu chybí a jak by ho měla příště lépe nakreslit. Nenakreslila vlasy, uši. Žije jako malé dítě ve svých myšlenkách. Ruce a nohy připomínají nit' a na ní navlečené korálky. Nohy nestojí na ničem pevném. Je pro ni nejdůležitější její hlava a výmluvnost.

Obr. č. 4. Začarovaná rodina

Kresba začarované rodiny

Tato technika se Hance velice líbila. Zpočátku si nebyla jistá, že daný úkol zvládne, protože neumí nakreslit zvířátka, ale popovídaly jsme si o tom a pustila se bez problémů do kreslení. Matku nakreslila jako kočičku. Má k ní velice pěkný vztah. Vnímá ji jako něco nejkrásnějšího na světě. Otce vnímá jako psa. Nemá k němu takový vřelý vztah jako k matce. Sebe a sestry nakreslila jako berušky. Hanka chce být někým milována. Má hrozně ráda svoje sestry, jsou pro ni důležitými osobami v jejím životě, pěknými a křehkými.

Obr. č. 5. Test stromu

Test stromu – Baum Test – podle Kocha

Hanka nakreslila strom, který mi připomíná větvičku, která zrovna pučí novými květy. Nehodnotí svůj život. Neuvědomuje si historii, žije v současnosti. Zelené lístky znamenají to, že poukazuje na to, že se polepší. Zeptala jsem se ji, zda si pamatuje na hezkou nebo škaredou vzpomínku. Odpověděla, že hezké věci zažívá pořád. Škaredé vzpomínky má teď pořád, navštěvuje nyní pravidelně zubařku.

Obr. č. 6. Malba a tisk rukou

Obr. 8. Volná kresba

Volná kresba

Kresba domu symbolizuje vlastní obraz Hanky, obraz jejího těla, její vyspělosti a kontaktu s realitou a citovou zralost. Při pohledu na kresbu jsem si všimla velikosti, kvality linie, umístění, perspektivy a detailů. Dveře znázorňují schopnost Hanky komunikovat s jinou osobou. Otevřené dveře by pak symbolizovaly potřebu citové vazby. Okna jsou jakési oči do okolí. Indikují normální vývoj. Komín je faktický symbol, ale může znamenat i teplo ve vztazích. Ten Hanka neznázornila, což znamená, že jí zřejmě něco v rodině chybí. Hanka velice ráda kreslí domečky.

U Hanky bylo důležité zaměřit se na motivaci k práci a soustředit se na práci a ne na okolí. Mohu říci, že po dobu našich setkání se výrazně změnil postoj Hanky k práci. Už nevyhledávala práci v kolektivu, ba naopak se soustředila na svůj výtvar. Arteterapie v její případě působila příznivě na její koncentraci. Když dostala příležitost k tvůrčí činnosti, byla nadšena. A to především, když si mohla o svém výtvaru povyprávět s ostatními.

5. DISKUSE

Arteterapie s osobami mentálně postiženými je velice rozsáhlá a rozličná, tak jako jsou rozmanité i formy mentální retardace. (47)

Jedním z cílů mé práce bylo zjistit, které arteterapeutické postupy a výtvarné techniky lze využít při práci s klienty s mentálním postižením. Vycházela jsem především ze svých vypořádaných zkušeností, které jsem při práci s klienty získala. Cílem však bylo podat autentické informace o technikách a postupech a zahrnout tak výzkumníkům subjektivní dojem, který je u kvalitativního výzkumu nevyhnutelný. Druhým cílem bylo zjistit, zda arteterapie pozitivně napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, dále jestli napomáhá k příznivému působení na koncentraci, zručnost a paměť, podporuje-li tvořivost a socializaci mentálně postižených. Třetím cílem bylo zjistit, jak budou osoby s mentálním postižením reagovat, dostanou-li příležitost k tvůrčí činnosti.

Moji diplomovou práci jsem zkoumala kvalitativně u sedmi jedinců denního centra Barevný svět, poskytující denní péči osobám s mentálním a kombinovaným postižením starším patnácti let v Třebíči. Výběrový soubor byl sestaven náhodně. Výzkumu se účastnili jak muži, tak i ženy s různým stupněm mentální retardace. Za pomoci kasuistik a obsahové analýzy dat zdravotnických a psychologických dokumentů jsem popsala současný stav klienta. Do kasuistik jsem poznamenala i nezúčastněné pozorování a rozhovor s klienty denního centra. Pomocí rozhovoru jsem zjistila reakci a přínos dané techniky, činnosti, rozvoje osobnosti, příznivé působení na koncentraci a reakci na příležitost k tvůrčí činnosti.

Arteterapeutické intervence uvedené v diplomové práci jsou jedny z mých prvních arteterapeutických zkušeností, kdy jsem sama vedla arteterapeutickou skupinu a následně vše, včetně předložených obrázků a technik, zpracovala. Vedení arteterapeutické skupiny mi přineslo řadu cenných zkušeností, jak při práci se skupinou tak i jednotlivci, které bych ráda v budoucnu i nadále rozvíjela. V závěru předkládám své postřehy formou hypotéz.

5.1. Diskuze o celkovém kontextu výzkumu práce

Při mé práci s arteterapeutickou skupinou bylo nutné řídit se při výběru technik individuálními potřebami klientů. Techniky a daná témata se vztahují přímo k osobě klienta a k jeho vztahu k sobě samému. Jak uvádí Matoušek (30), arteterapeut může využít jakoukoli techniku, ale měl by zároveň poznat, která technika je vhodná a která ne. S tímto názorem souhlasím, ovšem moje zkušenost s některými klienty vypovídala jinak. Při práci s mentálně postiženými klienty je opravdu nutné zvážit, jaká technika je u těchto osob vhodná, ale zároveň je nutné brát v potaz to, že klient, o kterém si myslíme, že danou techniku nezvládne, nás může naopak mile překvapit. V případě Petry jsem se opravdu setkala s tím, že mi pracovníci denního centra řekli, že některé techniky určitě nezvládne a nebude schopna je realizovat. Petra naopak v průběhu našich setkání pracovala a soustředila se na práci. Její zručnost se hodinu od hodiny zlepšovala. Při možnosti k tvůrčí činnosti a následné interpretace obrázků byla namotivována k tomu, aby pracovala co nejlépe (viz. obr. 1,2,3,4,5,6,7). Velké pokroky nastaly i v případě Pavla, a to především v celkovém rozvoji osobnosti. Pavel se začal více soustředit na práci, snažil se pracovat samostatně, i když někdy byla nutná pomoc. Některé techniky ho uklidňovaly a uvolňovaly. Dříve u práce musel hodně komunikovat a reagovat na okolí, to se nyní také změnilo. Jak zjistil, že má možnost k nějaké tvůrčí činnosti, měl ohromnou radost, kterou dával najevo citoslovcem „jé“ (viz. obr. 1,2,3,4,5,6,7).

Na základě konzultací s mojí arteterapeutkou jsme zvolily vybrané techniky pro vedení mé arteterapeutické práce s klienty navštěvující denní centrum. Chci poukázat na možné užití technik při práci s osobami s mentálním postižením a jejich pozitivní výsledky. Techniky a témata jsem zvolila jak jednoduché, tak i těžší, většinou na A4 formát. Použité techniky jsem popsala ve výsledcích.

Průběh arteterapie podporuje samostatnou práci klienta. Terapeut ho při tom doprovází a podporuje. Uměleckým tvořením se vybuduje přímý kontakt s nevědomými složkami duševního života. Duševní pochody se dostávají do pohybu a uvolňují nové energie. Emoce, přání a vzpomínky, které jsou potlačované, jsou vyjadřovány díky

tvůrčí práci. Prostřednictvím forem, tvarů, barev a linií se zhmotňují. (2) S tímto tvrzením opravdu souhlasím, v případě klientky Katky (viz. obr. 7) a Honzy (obr. 1) se emoce a přání odrazily na výtvorech jejich práce.

Během mé arteterapeutické práce, kdy jsem měla možnost pracovat s osobami s mentálním postižením, kdy jsem vystřídala všechny uvedené techniky a témata a mohla tak dobře sledovat jejich reakce na tyto činnosti. Během našich setkání jsem se snažila o navození důvěry a přijetí klientů. Podporovala jsem jejich spontánnost, barevnost, gesto a vyváženost jejich tvorby. Klienti se cítí velmi důležití tím, že něco vytvářejí a jsou hrdí na svá díla. Od svých vychovatelů, kamarádů a terapeutů očekávají uznání a obdiv.

Použitím vhodných prostředků můžeme podpořit jak rozvoj hrubé a jemné motoriky, tak i kognitivní rozvoj a emocionální úlevu. V oblasti sociálních vztahů je arteterapie velmi účinnou pomocí.

Při mém pozorování jsem si všimla, že při společných arteterapeutických sezeních klienti vždy utichnou a plně se soustředí na svůj výtvor. Tomu však nebývalo na začátku našich sezení, ale až po několika našich setkáních, kdy klienti získali důvěru v arteterapii. Někteří klienti začali lépe komunikovat s ostatními a uměli vyjadřovat své pocity a přání, čemuž tak dříve nebylo. Domnívám se, že se mi podařilo klienty zaujmout vhodnými technikami a na začátku našich sezení zapojit je i do kolektivních her. Bylo vidět, že při navození příjemné atmosféry a činnosti, se klienti uvolnili a pracovali aktivně, protože najednou zjistili, že se jim daná činnost líbí a konečný efekt má úspěch.

5.2. Shrnutí výtvarné tvorby sledovaných klientů

Umělecké tvoření zjevně podporuje rozvoj osobnosti, napomáhá příznivému působení na koncentraci, zručnost a podporuje tvořivost a socializaci u osob mentálně postižených. Rozvoj vnímání se projevuje v citlivosti k barvě, tvaru a prostoru. **(46)**

Použitý materiál a výtvarné techniky při hodinách arteterapie jsme využili následující: obyčejné pastelky, fixy, vodové a anilinové barvy, voskovky, nůžky, lepidlo, časopisy, kancelářský papír A4. S klienty jsem pracovala nejen s tímto materiálem a výtvarnými technikami, ale hráli jsme i kolektivní hry (např. hry se jmény, dotýkání se barev, vrtění končetinami, poslali svoji masku, podávání ruky). Zjistila jsem, že kombinace kolektivních her a přiměřeně komplikované techniky udrží větší pozornost a koncentraci u osob s mentálním postižením.

Skupinová kresba domu a volného tématu je technika, která napomáhá lepšímu poznání členů skupiny a skupinové dynamice. Všichni klienti pracovali pilně a soustředili se na práci. Oproti jiným technikám spolu museli komunikovat a ujednotit si jednotlivé kroky a cíle. Tato technika zcela jistě podpořila jejich tvořivost a měla na ně velmi pozitivní vliv. Klienti, kteří se moc během hodin arteterapie neprojevovali, najednou komunikovali s ostatními a chtěli se podílet na společné práci.

Rodinná koláž a koláž nepříjemných věcí vypovídá o hlubším poznání osoby, ale napomáhá i jemu uvědomit si určitá fakta a souvislosti (viz. obr.1. u všech klientů). Zajímavá je koláž Hanky, která na mě působila velice pochmurně. Je vidět, že v minulosti nebyla dobrá situace v rodině. V koláži je spousta prázdných míst, která by se dala vyplnit (viz. obr. 1).

Kresebné testy doporučují testujícím všimnout si nejen výsledné kresby, ale i tempa spontánních komentářů a chování při kreslení. Po skončení kresby se doporučuje rozhovor, interview, v němž je série standardizovaných otázek. Velikost objektu, postavy, hraje důležitou úlohu v měření sebehodnocení, sebevědomí kreslíčího. **(46)** Toto tvrzení je pravdivé. Po dokončení kresby autoportrétu, maminky a tatínka a volného tématu jsem si s každým klientem o jeho výtvoru promluvila a následně se zeptala na doplňující otázky týkající se jeho pocitů a vnímání sebe sama a druhých

lidí. Všimla jsem si výsledné kresby, tempa a chování při kreslení. Některé artefakty klientů byly typické pro určitá období psychického vývoje, např. u Pavla (obr.č.7) je typický výtvarný projev dítěte v období čaranic. Další příklad je u Davida kresba autoportrétu, která je typická pro preschematické období (obr. 2)

Test kresby stromu podle Kocha – Baum test. Jedná se o vývojový test a test struktury osobnosti. Při hodnocení je věnována pozornost jednak celku (umístění stromu na ploše a jeho velikost), jednak detailům kresby. Pracuje se s prostorově symbolickými a grafologickými hledisky. Díry v kmeni mohou znázorňovat zažitá traumata. Větve a jejich struktura jsou asociovány se schopností vytěžit pro sebe z okolí uspokojení, obdobně jako je to u kresby rukou na postavě. Pudovou stránku osobnosti stabilitu a labilitu osobnosti vyjadřují kořeny stromu. Kořeny, které se zužují do země, znázorňují dobrý kontakt s realitou a pozitivní vývoj, naopak ty kořeny, jež jsou viditelné přes půdu mohou indikovat psychózu nebo organické poškození mozku. Bylo důležité, abych doplnila kresbu verbálními odpověďmi. V případě Katky bylo ze stromu zřejmé, že ji toho v životě moc nepotkalo. Má v životě jednu ztrátu, což znázorňuje spadlé jablko (viz. obr. 4).

Kresba začarované rodiny stimuluje symbolické vyjádření klienta. Při arteterapii jsem zadala instrukci, která zněla: „Nakresli svoji rodinu, jako by přišel kouzelník a každého z nich začaroval do zvířete, které každému členu rodiny nejlépe odpovídá“. Po dokončení kresby jsem si vyslechla spolu s dalšími členy arteterapeutické skupiny interpretaci každého z klientů. Tato technika se všem klientům velice zamlouvala a pracovali s nasazením. V případě Pavla jsem musela pomoci s kresbou, jelikož by je sám nezvládl nakreslit. Lence se tato technika velice líbila a při zadání daného tématu si zpočátku nevěděla rady, ale po vysvětlení a povídání si o rodině začala hned pracovat (viz. obr. 4).

Výtvarná produkce osob s mentálním postižením je na nižší, méně rozvinuté vývojové úrovni, což je nejvíce patrné na kresbách postavy, horší integraci postavy, domu, zvířat, stromu, nižším počtům detailů. Klienti používali více barev - jako je žlutá,

zelená, modrá, červená, černá. Barvy byly většinou používány nepřiléhavě k daným objektům.

Výtvarná produkce odráží individuální přístup. Během arteterapeutické práce, se mi podařilo u všech klientů získat důvěru, podpořit je k lepší koncentraci na práci, zručnost a paměť a podpořit jejich tvořivost. Celá moje arteterapeutická skupina reagovala na příležitost k tvůrčí činnosti velice pozitivně.

Naše pravidelná setkání vždy provázela velice příjemná atmosféra. Pozitivní reakce od klientů na práci byla upřímná, byla provázena radostí a otázkami co budeme dělat příště. Během mé návštěvy denního centra se mi podařilo zaznamenat osobní zaujetí a vzrůstající potenciál klientů. Především díky arteterapeutické práci s vybranými technikami a zapojení tvořivých činností, se v klientech postupně probouzela nová a nová síla pracovat. U některých klientů došlo i ke zvýšení sebevědomí, např. u Lenky a Hanky. Naučily se pochopit samy sebe a lépe komunikovat mezi sebou a okolím. Díky vhodně voleným aktivitám se mi podařilo u nich odstranit strach a nejistotu a především bezradnost, která často provázela některé jedince.

Většina klientů, prokazovala určité schopnosti a dovednosti. Je důležité v této oblasti klienty opravdu podněcovat, jak zmiňuje J. Jankovský, neboť právě díky svým manuálním dovednostem se tyto osoby budou v budoucnu moci uplatnit ve společnosti. Tuto skutečnost potvrzuje i výzkum S. Langer: „Zjistil jsem, že u osob bez údaje o poškození centrálního nervového systému je možné zlepšovat do určité míry manuální zručnost a to na úroveň normálních osob“. Arteterapie je příležitost k projevení klientovy tvořivosti, sebevyjádření, komunikace a interakce, kdy výtvarný projev klienta uvolňuje a navíc rozvíjí jeho jemnou a hrubou motoriku. **(14)**

V praxi je nezbytné se řídit při výběru techniky a tématu druhem onemocnění nebo postižení klienta, jeho osobností nebo složením skupiny. Ne vždy je možné sestavit určitý harmonogram technik a témat, protože volba je často určována momentálními problémy klienta nebo skupiny, které se v průběhu sezení vyskytnou.

Témata jsou vybírána v návaznosti na aktuální skupinové dění, atmosféru, fázi, již skupina právě prochází.

Arteterapeutických technik a postupů je velké množství, nedají se všechny zmínit ani popsat. Některé techniky se využívají individuálně nebo jen ve skupinách, dvojicích, jiné mají univerzální využití pro jednotlivce, dvojici i skupinu. Jak jsem se již zmínila několikrát, při mé práci s arteterapeutickou skupinou bylo nutné řídit se při výběru technik individuálními potřebami klientů.

Má zkušenost s využitím výtvarných technik a postupů je následující. Především osobám s mentálním postižením nabízí svoji pestrost, aby se mohly vyjádřit jak kresbou tak i malbou, tak i trojrozměrně (např. práce s hlinou). Není ovšem nutné osoby s mentálním postižením přehltit všelijakým množstvím výtvarných technik. Dobré je ponechat klientům dostatečné množství času na osvojení dané techniky, aby se pak s její pomocí mohli lépe vyjádřit. Při opakovaném využití neztrácí vhodně zvolená technika na svém účinku ani na přitažlivosti.

Domnívám se, že do určité míry se mi podařilo u všech klientů, se kterými jsem pracovala dlouhodoběji, dosáhnout těchto cílů: navodit příjemnou atmosféru a relaxaci, podpořit proces sebepřijetí a sebepoznání, pozitivní myšlení a radost z tvůrčí činnosti, rozvoj celkové osobnosti, příznivé působení na koncentraci, zručnost i paměť, podpořit tvořivost a socializaci osob s mentálním postižením, zvýšit sebedůvěru a sebeúctu, odreagovat nahromaděnou agresivitu a obohatit svoji komunikaci a práci se skupinou.

Na závěr mého výzkumu uvádím hypotézy, které vyplynuly z mých výsledků.

H1: Osoby s mentálním postižením potřebují dostatečné množství času na osvojení dané techniky, za pomocí které by se mohly lépe vyjádřit.

H2: Arteterapie napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, působí příznivě na koncentraci, zručnost, pozitivní myšlení a v neposlední řadě podporuje tvořivost a socializaci osob s mentálním postižením.

H3: Osoby s mentálním postižením reagují na možnost tvůrčí činnosti pozitivně, pracují s upřímným zaujetím a vyjadřují velkou radost z dosažených výsledků.

6. ZÁVĚR

V diplomové práci na téma Využití arteterapie u osob s mentálním postižením jsem došla k výsledku práce a vytvořila hypotézy.

Poznatky získané při výzkumu prokázaly, že arteterapeutických technik a postupů je mnoho. Nabízí osobám s mentálním postižením svoji pestrost, aby mohly vyjádřit svoji kresbu a malbu, proto je velice dobré ponechat dostatečné množství času na osvojení dané techniky, aby se pomocí ní mohli lépe vyjádřit. Při opakovaném využití neztrácí vhodně zvolená technika na svém účinku ani na přitažlivosti. Neexistuje tedy konkrétní technika nebo postup, který by šlo využít s osobami s mentálním postižením.

Dále výsledky mého výzkumu potvrdily, že arteterapie napomáhá celkovému rozvoji osobnosti, působí příznivě na koncentraci, zručnost, pozitivní myšlení a v neposlední řadě podporuje tvořivost a socializaci osob s mentálním postižením. Proto je velmi důležitým momentem při integraci jedinců s mentálním postižením zavedení arteterapie do jejich života.

Osoby s mentálním postižením někdy nazývané „věčnými dětmi“ nechápou události ve svém životě a ve světě rozumem, ale jsou schopni chápat svět okolo sebe „srdcem“ - emocemi, proto reagují na možnost tvůrčí činnosti pozitivně, pracují s upřímným zaujetím a vyjadřují velkou radost z dosažených výsledků.

Práce může přispět k obohacení přímé arteterapeutické práce s osobami s mentálním postižením. Poslouží zájemcům o arteterapii a dalším studentům, kteří se mohou inspirovat a pomocí arteterapie mohou rozvíjet tvořivost a budovat v jedincích s mentální retardací schopnost být kreativní i v jiných oblastech praktického života.

7. KLÍČOVÁ SLOVA

Arteterapie

Arteterapeut

Barvy v arteterapii

Mentální retardace

Techniky arteterapie

Vývoj dětské kresby

8. SEZNAM ZDROJŮ

1. *Arteterapie s mentálně postiženými* [online]. 8.3.2008 [cit. 2009-03-19]. Dostupné z: <<http://ucitelske-listy.ceskaskola.cz/Ucitelskelisty/Ar.asp?ARI=102168&CAI=2168>>.
2. *Arteterapie* [online]. Poslední aktualizace neuvedena [cit. 2009-04-19]. Dostupné z: <<http://www.ped.muni.cz/wphil/clenove/rybar/TEXTY/arteterapie.htm>>.
3. *Arteterapie* [online]. Poslední aktualizace neuvedena [2009-03-10]. Dostupné z: <<http://www.arteterapie.estranky.cz/stranka/malba-na-sklo>>.
4. *About Art Therapy* [online]. no update date [cit. 2009-04-19]. <<http://www.arttherapy.org/aboutart.htm>>
5. *Arteterapie v České republice* [online]. Poslední aktualizace neuvedena [cit. 2009-04-19]. Dostupné z: <<http://www.arteterapie.cz/>>.
6. *Art Therapy Changes Lives of Abused Children* [online]. last updated Juli 03, 2008 [cit. 2009-04-12]. <<http://www.arttherapy.org/news.htm?id=9>>.
7. CASEOVÁ, C. - DALLEYOVÁ, T. *Arteterapie s dětmi*. 1.vyd. Praha: Portál, 1995. 175 s. ISBN 80-7178-065-0.
8. CAMPBELLOVÁ, J. *Techniky arteterapie ve výchově, sociální praxi a klinické praxi*. 1.vyd. Praha: Portál, 1998. 200 s. ISBN 80-7178-204-1.
9. ČESKÁ ARTETERAPEUTICKÁ ASOCIACE, *Arteterapie*. 2001, s. 2-3.
10. DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. 1.vyd. Praha: Karolinum, 2001. 208 s. ISBN 80-7178-449-4.
11. *Denní centrum Barevný svět* [online]. Poslední aktualizace neuvedena [cit. 2009-03-20]. Dostupné z: <<http://www.barevny-svet.eu/o-nas/>>.
12. DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. 3.vyd. Praha: Portal, 2000. 374 s. ISBN 80-246-0139-7.
13. DOLEČKOVÁ, Z. Využití arteterapie při práci s mentálně postiženými dospělými v prostředí chráněných dílen. *Arteterapie*, 2008, č.16, s. 45-48.

14. DVOŘÁKOVÁ, V. *Možnosti rozvoje osobnosti klientů ve stacionáři Úsměv pro mentálně a kombinovaně postižené*. České Budějovice, 2007. 69 s. Bakalářská práce na Zdravotně sociální fakultě v Českých Budějovicích pod katedrou Klinických oborů. Vedoucí práce: MUDr. Vladimír Peřina.
15. FISCHEROVÁ, A. *Arteterapie přináší úlevu dospělým i dětem* [oline]. 11.3.2008 [cit. 2009-04-19]. Dostupné z: <<http://www.novinky.cz/clanek/135052-arteterapie-prinasi-ulevu-dospelym-i-detem.html>>
16. HARTL, P. - HARTLOVÁ, H. *Psychologický slovník*. 1. vyd. Praha: Portal, 2000. 774 s. ISBN 80-7178-303-X.
17. CHVÁTALOVÁ, H. *Jak se žije dětem postižením: problematika pěti typů zdravotního postižení*. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. 182 s. ISBN 80-7178-588-1.
18. JEBAVÁ, J. *Úvod do arteterapie*. 1.vyd. Praha: Karolinum, 2001.113 s. ISBN 80-7184-394-6.
19. KLENOVÁ, J. *Možnosti stimulace preverbálních a verbálních schopností vývojově postižených dětí*. Brno: Paido, 2000. 123 s. ISBN 80-85931-91-5.
20. KORÍNKOVÁ, K. Arteterapie z pohledu arteterapeutů. *Arteterapie*, 2001, s. 6-9.
21. LANGER, L. *Mentální retardace*. 2.vyd. Praha: Kotva, 1995. 241 s. ISBN 80-9000-264-6-3.
22. LANGMEIER, J. a kol. *Dětská psychoterapie*. 2.vyd. Praha: Portál, 2000. 431 s. ISBN 80-7178-381-1.
23. LANGMEIER, J. - KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie 2*. 4.vyd. Praha: Grada, 2007. 368 s. ISBN 80-247-1284-9.
24. LECHTA, V. *Symptomatické poruchy řeči u dětí*. 1.vyd. Praha: Portál, 2002. 191 s. ISBN 80-7178-572-5.
25. LIEBMAN M. *Skupinová arteterapie*. 1.vyd. Praha: Portál, 2005. 280 s. ISBN 80-7178-864-3.

26. MATĚJČEK, Z. *Psychologie nemocným a zdravotně postižených dětí*. 3.vyd. Praha: H&H, 2001. 147 s. ISBN 80-86022-92-7.
27. MÜHLPACHR, P. *Gerontopedagogika*. 1.vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2004. 203 s. ISBN 80-210-3345-2.
28. MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogickopsychologickém kontextu*. 1.vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2001. 87 s. ISBN 80-244-0207-6.
29. MONATOVÁ, L. *Pojetí speciální pedagogiky z vývojového hlediska*. 2.vyd. Brno: Paido, 1998. 83 s. ISBN 80-931-60-5.
30. MATOUŠEK, O. a kol. *Metody a řízení sociální práce*. 1.vyd. Praha: Portál, 2001. 384 s. ISBN 80-7178-548-2.
31. NEWMAN, S. *Hry a činnosti pro vývoj dítěte s postižením: rozvoj kognitivních, pohybových, smyslových, emočních a sociálních dovedností*. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. 167 s. ISBN 80-7178-872-4.
32. NOVOSAD, L. *Základy speciálního poradenství*. 1. vyd. Praha: Portal, 2000. 158 s. ISBN 80-7178-197-5.
33. NOVÁK, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svoji rodinu*. 1.vyd. Olomouc: Rubico, 2004. 50 s. ISBN 80-7346-037-8.
34. NOVOTNÁ, M. - KREMLIČKOVÁ, M. *Kapitoly ze speciální pedagogiky pro učitele*. 1. vyd. Praha: SPN, 1997. 102 s. ISBN 80-95937-60-3.
35. OLLIVER, K. *Tvořivé činnosti pro terapeutickou práci s dětmi*. 1. vyd. Praha: Portál, 2000. 152 s. ISBN 80-7178-378-1.
36. PIPEKOVÁ, J. a kol. *Kapitoly ze speciální pedagogiky*. 81. publikace. Brno: Paido, 1998. 234 s. ISBN 80-85931-65-6.
37. PIPEKOVÁ, J. *Osoby s mentálním postižením ve světle současných edukativních trendů*. 1. vyd. Brno: MSD, 2006. 199 s. ISBN 80-86633-40-3.
38. PEROUT, E. *Arteterapie se zrakově postiženými*. 1.vyd. Praha: Okamžik, 2005. 101 s. ISBN 80-903247-9-7.

39. PIGET, J. *Psychologie inteligence*. 2.vyd. Praha: Portál, 1999. 164 s. ISBN 80-7178-309-9.
40. *Projektivní diagnostické metody* [online]. Poslední aktualizace neuvedena [2009-03-10]. Dostupné z: <<http://www.ssvp.wz.cz/Texty/projektivnidiag.html>>.
41. ŘÍČAN, P. - KREJČÍŘOVÁ, D. *Dětská klinická psychologie*. 4. vyd. Praha: Grada, 2006. 603 s. ISBN 80-247-1049-8.
42. SLAVÍK, J. *Výtvarný výraz – nástroj arteterapie*. *Arteterapie*, 2006, 4, č. 12, s. 7 – 19. ISSN 1214-4460.
43. SLAVÍK, J. *Od výrazu k dialogu ve výchově*. *Artefiletika*. 1.vyd. Praha: Karolinum, 1997. 201 s. ISBN 80-7184-437-3.
44. SLOWÍK, J. *Speciální pedagogika*. 1.vyd. Praha: Grada, 2007. 160 s. ISBN 978-80-247-1733-3.
45. SVOBODA, M. *Psychologická diagnostika dospělých*. 1. vyd. Praha : Portál, 1999. 344 s. ISBN 80-7178-327-7.
46. ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. 1.vyd. Praha: Portál, 2002. 176 s. ISBN 80-7178-616-0.
47. ŠVARCOVÁ, I. *Mentální retardace: vzdělání, výchova, sociální péče*. 2. vyd. Praha: Portál, 2003. 192 s. ISBN 80-7178-821-X.
48. VÍTKOVÁ, M. a kol. *Integrativní speciální pedagogika: integrace školní a sociální*. 2.vyd. Brno: Paido, 2004. 463 s. ISBN 80-7315-071-9.
49. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II*. 1.vyd. Praha: Karolinum, 2007. 461 s. ISBN 978-80-246-1318-5.
50. VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. 3. vyd. Praha: Portál, 2004. 872 s. ISBN 80-7178-802-3.
51. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1999. 345 s. ISBN 80-7184-803-4.

52. VOLEJNÍKOVÁ V. *Artetefiletika*. [oline]. Poslední aktualizace neuvedena [cit. 2009-04-19]
Dostupnéz:<http://www.ucitelskenoviny.cz/obsah_clanku.php?vydani=21&rok=05&odkaz=artefiletika.htm>.
53. VALENTA, M. - MÜLLER, O. *Psychopedie: Teoretické základy a metodika*. 1.vyd. Praha: PARTA, 2003. 448 s. ISBN 80-7320-039-2.
54. VALENTA, M. *Integrace dítěte s mentální retardací: Dítě se speciálními vzdělávacími potřebami v běžné škole*. 1.vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2001. 282 s. ISBN 80-244-0231-9.
55. ŽENATÁ, K. *Obrazy z nevědomí*. 1.vyd. Praha: Portál, 2005. 152 s. ISBN 80-7367-033-X.

9. PŘÍLOHY

Příloha č. 1. výroba koláže

Příloha č. 2. Pavel při interpretaci koláže nepříjemných věcí

Příloha č. 3. Hanka při interpretaci koláže nepříjemných věcí

Příloha č. 4. David při malbě a tisku ruky

Příloha č. 5. koláže klientů

Příloha č. 6. Jan při kresbě autoportrétu

Příloha č.1.

Příloha č. 2.

Příloha č. 3.

Příloha č. 4.

Příloha č. 5.

Příloha č. 6.

